

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven
Simons, T.A.

Citation

Simons, T. A. (2013, November 21). *Ongekend 18e-eeuws Nederlands : taalvariatie in persoonlijke brieven*. LOT dissertation series. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22290>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22290> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Simons, Tanja

Title: Ongekend 18e-eeuws Nederlands taalvariatie in persoonlijke brieven

Issue Date: 2013-11-21

2 *Als ue het maar lesen kan is het genoeg.* Over het schrijven en lezen van achttiende-eeuwse brieven

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk schets ik de achtergrond van het epistolaire verkeer in de late achttiende eeuw. Daarbij zal ik aandacht besteden aan het (schrijf)onderwijs (§ 2.2), wat de rol was van brievenboekjes bij het leren schrijven van brieven (§ 2.3) en welke achttiende-eeuwse taalbeschouwers mogelijk het onderwijs hebben beïnvloed dat onze briefschrijvers hebben genoten (§ 2.4). Daarna komt de schrijfpraktijk zoals we die aantreffen in het achttiende-eeuwse brievenmateriaal aan de orde (§ 2.5), waarbij verschillende vragen beantwoord zullen worden: wat is er tot nu toe bekend over het alfabetiseringsniveau in de Republiek (§ 2.5.1) en zijn alle brieven in het achttiende-eeuwse corpus zelf geschreven (§ 2.5.2)? Schrijfvaardigheid was weliswaar een eerste vereiste om eigenhandig een brief te schrijven, maar niet genoeg: waarover moest een achttiende-eeuwer nog meer beschikken om een brief te vervaardigen (§ 2.5.3)? En op welke manier voldeden briefschrijvers aan één van de belangrijkste eisen van het genre, namelijk de conventie om formulair taalgebruik te hanteren; welke formules treffen we zoal aan in het materiaal (§ 2.5.4)? Tot slot is er aandacht voor het versturen en de ontvangst van de brieven (§ 2.6). Daarbij komen drie zaken aan de orde: allereerst het postverkeer in de achttiende eeuw (§ 2.6.1), vervolgens het verschijnsel van het gelijktijdig versturen van meerdere, identieke brieven (§ 2.6.2) en als laatste de kant van de ontvanger (§ 2.6.3): welke functies kon een brief, zodra hij zijn bestemming bereikt had, voor een ontvanger vervullen? Elk van deze onderwerpen wordt geïllustreerd met behulp van citaten uit het brievenmateriaal. Het is goed daarover vooraf op te merken dat interpunctie veelal ontbreekt omdat interpunctie destijds niet algemeen in gebruik was (zie voor meer bijzonderheden bijlage B en C).

Een van de briefschrijvers uit het achttiende-eeuwse corpus, Matthijs Hansen, laat er overigens geen twijfel over bestaan: was hij niet zo ver van huis geweest, dan had hij geen brief geschreven aan zijn geliefde in Amsterdam. Hij dicht er het volgende over:

*De son die Reijst int oost, int west weer onder gaaet
in vier En Twintig uur op selve Centrom staaet*

*Kon ik soe gau hen vaare Naa U mijn waarde Lief
 ik zau geen moijde [moeite] spaare, ik schreev al vast geen Brief
 Maar wijl ik dat Niet kan, deus voeg ik mijn Met Sinne
 ik Neemt Enk en pen in hant, En schrijft Naa mijn beminde¹*

Er zat echter, voor zowel Matthijs Hansen als voor alle andere briefschrijvers, niets anders op dan zich te behelpen met een geschreven vorm van communicatie. Hoe een achttiende-eeuwse briefwisseling in de praktijk vorm kreeg, zal hieronder uitgebreid worden besproken.

2.2 Leren lezen en schrijven: het onderwijs rond 1780

Zoals bekend, was er in de achttiende eeuw nog geen sprake van een Leerplichtwet; die werd pas in 1901 ingevoerd. Frijhoff (1983: 22) merkt op dat rond 1811 tweederde van de kinderen lager onderwijs genoot. Voor vervolgonderwijs kwam slechts 1 op de 20 kinderen in aanmerking. Het lager onderwijs was elementair en gericht op lezen, schrijven en rekenen, hoewel daarbij wel opgemerkt moet worden dat niet iedereen evenveel onderwijs in elk van deze vakken ontving. Lange tijd speelde het vak godsdienst een belangrijke rol in het onderwijs; er moesten onder andere gebeden en psalmen uit het hoofd worden geleerd. En ook het leesonderwijs stond voor een deel in het teken van de godsdienst: gevorderde leerlingen leerden aan de hand van o.a. bijbelfragmenten lezen. Deze fragmenten werden speciaal voor het onderwijs in diverse deeltjes (naast de volksuitgaven) uitgegeven waarbij de *Spreuken van Salomo* en de *Historie van David* favoriet waren (Van Toorn en Spies 1990: 112-115, Buijnsters 1990: 181-182).² Dat lezen en religie ook voor onze briefschrijvers soms nog hand in hand gaan, kan geïllustreerd worden met het volgende brieffragment geschreven door Jan Vogelaar aan zijn vrouw in Amsterdam:

*En Hoop dat ons dogter dan ook Goed Leesen en Bidden Kan en dat
 zij ons Liefen Heer aan Roopt om een behouden Rijs Voor haar Vader³*

Hetzelfde kan ook afgeleid worden uit de boekbestelling die Johannes Hamz vanuit Curaçao plaatst:

¹ HCA 30-352, BaB 17-06-2009 469-472. Het is mij overigens niet bekend of Matthijs Hanssen een bestaand gedicht of liedje citeert.

² Van Toorn en Spies (1990: 112-115) merken op dat alle bijbelse schoolboekjes na 1637 volgens een uitvaardiging van de Staten-Generaal de Statenvertaling van de bijbel moesten volgen. En Buijnsters (1990:181-182) vermeldt dat de tekst van de boekjes vrijwel woordelijk ontleend is aan de bijbel.

³ HCA 30-358, BaB 3b-1-2008 348-350.

hier van twaalff, meede te brengen: Eenige Gebeden enz: voor de Eerst beginnende Jonge Kinderen in de Scholen te delft gedrukt by Casper Van Graauwenhaan boekdrukker en boekverkooper op de markt⁴

In het leesonderwijs kwamen overigens naast bijbelse teksten ook andere genres aan bod; zo werden bijvoorbeeld kranten en brieven als leesmateriaal aangeboden.

Het feit dat onze briefschrijvers eigenhandig een brief konden *schrijven*, lijkt erop te duiden dat het merendeel van hen aardig wat onderwijs heeft gevolgd (ofwel op een school ofwel in eigen kring). Zij hebben kennelijk schrijfonderwijs genoten en dat was destijds niet voor iedereen weggelegd. Het moedertaalonderwijs hield in dat leerlingen eerst leerden lezen en daarna pas schrijven (Boekholt & De Booy 1987: 39-40). Deze methode werd o.a. gepropageerd in een pedagogische handleiding, getiteld ‘Regel der duytsche schoolmeesters’ van Dirck Adriaensz. Valcooch, verschenen in 1591 en deze praktijk bleef lange tijd ongewijzigd.⁵ Leerlingen moesten eerst het alfabet leren, vervolgens moesten zij leren spellen, daarna spellende lezen en ten slotte lezende lezen (Lenders 1988: 201).⁶ Pas als de leerling het laatste stadium bereikt had, mocht hij of zij met schrijven beginnen.⁷ Ook motorisch was dat beter: bij te jonge kinderen waren de spieren nog niet voldoende ontwikkeld om een pen goed vast te houden (Boekholt & De Booy 1987: 39-40). Het bereiken van het laatste stadium in lezen was echter geen garantie dat een leerling zich op het schrijven kon richten: voor het schrijfonderwijs moest vaak extra betaald worden aan de schoolmeester en dat kon niet iedereen zich veroorloven. Noordam (1986: 65) geeft voor het dorp Maasland aan dat omstreeks 1745 de volgende bedragen betaald moesten worden: voor lezen één stuiver per week, voor schrijven twee stuivers en voor rekenen drie stuivers per week.⁸ En op Texel betaalde men eind achttiende eeuw voor

⁴ HCA 30-323, BaB 08-01-2009 062-067.

⁵ Zie over Valcooch: De Planque (1926).

⁶ Deze spelmethode om te leren lezen werd pas aan het eind van de achttiende eeuw vervangen door de klankmethode, zie Lenders (1988: 193-218).

⁷ Aan het eind van de achttiende eeuw kwam hier wel een kentering in, zoals mag blijken uit bijvoorbeeld een boekje van Hendrik van den Hespel uit 1798. De titel luidt veelzeggend: *Nieuwe Leerwyze, Om Kinderen, Langs Eenen Gemakkelyken En Korten Weg Het Leezen En Schryven Gelyktydig Te Leeren* (opgenomen in Buijnsters en Buijnsters-Smets 1997: 32).

⁸ Noordam (1986: 65) geeft ook de bedragen voor 1795 toen een nieuw schoolreglement (en verbeterd onderwijs) tot stand kwam: lezen kostte anderhalve

spellen en lezen drie stuivers per kwartaal; schrijfonderwijs kostte twee stuivers extra. Leren rekenen joeg de ouders nog meer op kosten: het schoolgeld bedroeg in dat geval twaalf stuivers per kwartaal (Van der Vlis 1949: 234).⁹ Bovendien moest voor de schrijfles allerlei materiaal, zoals pennen, inkt en papier, aangeschaft worden. Er waren dan ook leerlingen die het onderwijs verlieten zonder te hebben leren schrijven. Zij die daar wel aan toekwamen, waren al wat ouder, zo rond de acht jaar (Boekholt & De Booy 1987: 39).¹⁰ Van meet af aan werd er geschreven met inkt en ganzenpen; er werd niet eerst geoefend met een griffel op een lei (Boekholt & De Booy 1987: 39-40).¹¹ Het zal dus niet bepaald gemakkelijk zijn geweest. Schrijven werd dan ook beschouwd als een ambacht; iets waar leerlingen eventueel als beroepsschrijver geld mee zouden kunnen verdienen. Het was zaak zo mooi mogelijk te leren schrijven in allerlei verschillende lettertypen (afbeelding 2.1 toont ter illustratie een pagina uit een schrijfboek). Daarbij stonden diverse alfabetten ter beschikking waarmee de leerlingen kennis hadden gemaakt bij het leren lezen, zoals onder andere het gotische schrift dat destijds nog gebruikt werd.¹²

Mogelijk heeft een deel van onze scribenten schrijfonderwijs gehad op een Nederduitse school. Dit was een schooltype waar elementair onderwijs werd gegeven dat – door een maximum te stellen aan het schoolgeld – voor iedereen toegankelijk moest zijn. Deze scholen verschilden onderling sterk qua aangeboden leerstof, maar er was in ieder geval plaats voor de vakken godsdienst en lezen. Tegen extra betaling werden op sommige scholen de vakken schrijven en rekenen aangeboden. Het Nederduitse onderwijs kende een variant waar, ook weer tegen extra betaling, Franse lessen gevolgd konden worden. De voertaal was Nederlands en deze scholen werden aangeduid als Franse-en-Duitse school.

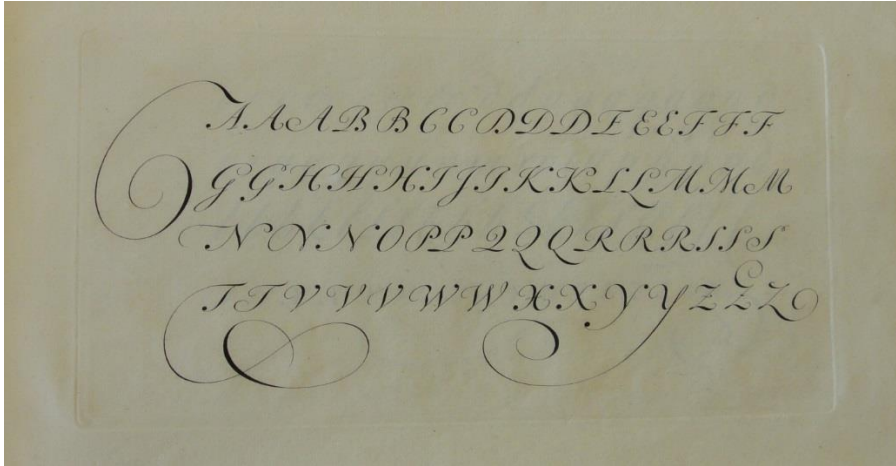
stuiver per week, terwijl voor schrijven en rekenen drie stuivers per vak betaald moest worden.

⁹ Zoals te zien is, waren er nogal grote verschillen in schoolkosten tussen Maasland en Texel. Dat valt te verklaren vanuit het feit dat schoolmeesters hun eigen tarief bepaalden, zodat het schoolgeld van plaats tot plaats kon verschillen. De genoemde bedragen geven voor beide locaties aan dat er een zekere hiërarchie tussen de drie vakken bestond.

¹⁰ In Buijnsters en Buijnsters-Smets (1997: 26) staat bovendien vermeld dat het schrijven was voorbehouden aan de ‘betere leerlingen’.

¹¹ In Oostra (2002: 15-16) staat echter vermeld dat kinderen eerst geruime tijd oefenden met een stokje of de vinger op een zandtafel.

¹² Zie over het schrijfonderwijs: Croiset van Uchelen (2005) en zie ook voor het Engels: Fairman (2007) en Dury (2008).

Afbeelding 2.1: pagina uit een achttiende-eeuws schrijfboek, uitgebracht in 1746 door John Gostling en gebaseerd op het werk van de Noordwijkse schrijfmeester Michiel Koomans III (ca. 1650-1702)¹³

Wanneer een leerling zich echter wilde bekwamen in andere vakken, zoals boekhouden, wiskunde, aardrijkskunde of Frans (of een andere moderne taal, zoals Engels of Duits) om daarmee een beroep als koopman of stuurman te kunnen uitoefenen, was hij (of zij) aangewezen op een Franse school, die op sommige plaatsen fungeerde als bovenbouw van elementair onderwijs, maar ook als zelfstandig alternatief voor het voortgezet onderwijs (Frijhoff 1985: 50).¹⁴ Het is overigens onduidelijk wat de voertaal is geweest op deze scholen. Boekholt & De Booy (1987: 49) vermelden dat alle onderwijs in het Frans gegeven werd. Ophof-Maass (1983: 163-164) betwijfelt echter of de voertaal op deze scholen inderdaad het Frans is geweest en concludeert dat er grote verschillen tussen de scholen onderling zijn geweest in aandacht voor het Frans. De constatering van Frijhoff (1991: 19) dat slechts een flinterdunne bovenlaag van de bevolking het Frans goed beheerste, ondersteunt de conclusie van Ophof-Maas. Franse scholen werden immers niet alleen door de elite bezocht. Wanneer dit schooltype alle onderwijs in het Frans had verzorgd, dan zou men mogen verwachten dat een groter deel van de

¹³ Zie Croiset van Uchelen (2005: 49, 51, 53). Gebruikt exemplaar: UB Leiden 595 C 13.

¹⁴ Zie over Franse scholen in de Noordelijke Nederlanden Dodde & Esseboom (2000). Een contemporaine beschrijving van het onderwijs op de Franse school geeft Le Francq van Berkhey in zijn *Natuurlijke Historie van Holland* (1772: 1304-1305). Het Engels werd vanaf de zeventiende eeuw – voornamelijk buiten het onderwijs – geleerd door handelaren. In de achttiende eeuw was het een taal in opkomst, zie Loonen (1996).

bevolking het Frans goed machtig was. Tijdens de kaping van een schip dat onderweg is naar Essequibo, blijkt het in ieder geval nog niet mee te vallen om iemand te vinden die Frans spreekt om zich te kunnen verstaan met de Spaanse kaper, zo lezen we in een brief van de Amsterdamse Hesje Severijn:

Egter ging onse stuurman met de Papieren naar sijn boord, en bleef daar soo lang tot dat sij Alles wel gevonden hadden, Egter gaf 't een groote convusie, doordat sij over en weder sig niet konde verstaan; intusschen hadde wij een Spanjaard 10 a 20: aan boord, met een officier; en dan de secretaris die een wijnig frans sprak¹⁵

In de achttiende eeuw zijn ook de zogenaamde konstscholen in opkomst. Dit zijn toepassingsgerichte scholen waar leerlingen zich bekwaamden in een technisch beroep en waar praktische kennis in dienst van bouwtechniek en navigatie overgedragen werd (Frijhoff 1985: 50). Onder onze briefschrijvers treffen we nogal wat koop- en stuurlieden aan en enkelen van hen zullen dan ook vast een opleiding aan een Franse school of een konstschool gevolgd hebben. Zo nu en dan lezen we in het brievenmateriaal dat dit type onderwijs bezocht wordt, zoals bijvoorbeeld in de brief van de jonge Zeeuw Pieter Nicolaas Reichert: *vader lief ik ben in de Fransschool nog vader lief myn hebben een ander school Meest gekreegen*. Of in de brief van weduwe Damius-Alvis, wier zoon Jan Lukas Doeve vanuit Chinsura (India) naar Amsterdam is gestuurd voor zijn opleiding, mogelijk aan een Franse school, maar aangezien het vak stuurmanskunst tot het curriculum behoort, moeten we waarschijnlijk eerder aan een konstschool denken of mogelijk aan de eveneens in opkomst zijnde hogere beroepsopleidingen die met name bedoeld waren voor officieren en ingenieurs (Frijhoff 1985: 51):¹⁶

Ik hoope dat Gij het aenbevolene, ter Zaeke Uwer belijdenis; de Rekenkunde; stuurmaens kunst; Geögraphie en het leezen van diverse, voornaemlijk Historische, Boeken zodaenig zult bevlijtigd hebben dat UWen Heer voogd daer door in staet Zal gesteld Zijn om aen ons oogmerk te kunnen voldoen en UW tot het spoedig worden van stuurman en Zorgen voor UW eigen bestaen Zal bekwaem oordeelen. Gedenk waerden Zoon, dat het niet ten mijnen; maer ten Uwen eigen nutte is.¹⁷

¹⁵ HCA 30-329, BaB 01-07-2010 242-245.

¹⁶ Zie ook hierover Moree (2003: 15) waarin vermeld staat dat familieleden van Harmanus Kikkert onderwijs in de zeevaartkunde volgden aan een internaat in Den Helder.

¹⁷ HCA 30-750, BaB 650-652.

Ten slotte werd er ook onderwijs aangeboden op Latijnse scholen. Dit type onderwijs was voorbehouden aan de hogere kringen en noodzakelijk als vooropleiding voor de universiteit om jurist, arts of predikant te worden.¹⁸ Uiteraard was het bezoeken van een Latijnse school alleen weggelegd voor jongens; meisjes gingen niet studeren. Zij kregen privé-onderwijs of bezochten een Franse school.¹⁹ Hoe deze scheiding van de seksen in de praktijk tot uiting kwam, kan geïllustreerd worden met een fragment uit een brief van weduwe Paspoort-Schorer, gedateerd 20 augustus 1780, over haar kinderen Zacharias (*1759), Sara Cornelia (*1765) en Joanna Catharina (*1770). We kunnen daarin lezen dat zoon Zacharius, opgeleid tot advocaat, inmiddels een belangrijke positie in de Raad van Middelburg bekleedt, terwijl dochter Sara zich vooral bezig houdt met nuttige handwerken:

Wat myn Zoon Zacharias betreft, deselve is in de Maand December des afgelopen Jaars aangesteld tot Scheepen en Raad der Stad Middelburg, hy was te Leyden op de Academie, toen de Vacature voorviel, en heeft zig in de maand Mey laten promoveeren tot Advocaat, zie in hem nu reeds een der posten, die wylen mynen Echtgenoot bekleed heeft, vervuld. Myne oudste dogter die binnen weinige dagen 15 jaar zal worden, leert zeer naarstig het wolle naaien, en is reeds zo ver daar in gevordert dat zy myn, haar, en haar zusters klederen geheel en al naait, wanneer zy daar in zo ver gevordert is, dat zy alles snyden kan en overleggen, zal ik haar nog eenigen tyd school leggen in deze Provincie of elders, om een goede houding te krygen en allerley soort van handwerken als knopen marly [marlen: 'bepaalde knooptechniek'] naaien etc te leeren. De iongste is ~~k~~ een aardig klein meisje, die zig niet dood zal leeren, dog hoop in het vervolg wel beteren zal.²⁰

Ook over het onderwijs aan de Latijnse school – en de eraan verbonden kosten – treffen we opmerkingen aan in onze brieven, zoals bijvoorbeeld bij de weduwe Entink-Hubert uit Culemborg:

UE schryf om een boek ik weet niet hoe veel dat het kost ik myn liefve broer ik kan niet veel besteede want ik moet nu van myn inkomsten leven met myn kind, en gerrit is op de Latijnse school die moet nu ook

¹⁸ Frijhoff (1985: 55) geeft aan dat de Latijnse school in de achttiende en negentiende eeuw slechts 2 procent van de leeftijdsklasse trok, 'de top van de hoogste maatschappelijke kringen'.

¹⁹ Zie hierover ook Frijhoff (1983).

²⁰ HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 006-008.

*gedurig boeken hebbe, ik ben alle jare wel negen hondert gulden van me jnkoomste quyt [kwijt].*²¹

En de scholier W.P.J. Ondaatje (een jongere broer van de patriot P.P.J. Quint Ondaatje), voor studie vanuit Ceylon naar de Republiek gestuurd, beklagt zich over het leren van Latijn, met voor hem als extra handicap dat hij het Nederlands klaarblijkelijk niet op hetzelfde niveau beheerst als zijn klasgenoten:²²

*Wat 't Latyn leeren betref, valt my Zwaar om dat ik de gronden der latynsche taal, niet en weet en ook de hollandsche taal niet magtig en ben gelyk andere jongelingen, daarom oordeeld de praeceptor [hier: leraar klassieke talen TS] en myn broer, dat ik nog een half jaar op de eerste school over blyven moet, om ervaren te worden in de gronden der latynsche taal, evadendi periti fundamentorum linguae latinae ik hoop dat ik te paasschen een prys krygen zal, ik zal althans myn best doen om se te verdienen.*²³

Naast het geïnstitutionaliseerde onderwijs werd er uiteraard ook, zij het alleen in de hogere kringen, gebruik gemaakt van privédocenten. Opmerkingen over deze vorm van onderwijs zijn te vinden bij scribent G.C. Wirth-Sluijsken. Zij heeft een zoon van haar broer Pieter Sluijsken (woonachtig op Ceylon) in huis genomen zodat hij in de Republiek onderwijs kan volgen. Wirth-Sluijsken schrijft dat zij al een privédocent Latijn in de arm heeft genomen, maar dat de familie nu op zoek is naar een docent die onderwijs in alle talen en wetenschappen kan verzorgen. Dat zal echter niet makkelijk zijn, want

²¹ HCA 30-317, BaB 722-726.

²² Ondaatje had een Nederlandse moeder; zijn vader was echter een inwoner van Ceylon van gemengd Europees-Aziatische afkomst. Ondaatje werd twee- of meertalig opgevoed. De voertaal thuis was Tamil en daarnaast kenden de Ondaatjes Nederlands en mogelijk ook het soort Portugees dat destijds op Ceylon de volkstaal was. Van familieleden van Ondaatje is bekend dat zij in het Tamil corresponderen: in het archief van Kaapstad liggen 64 brieven in deze taal, geschreven tussen 1728 en 1737 aan Nicolaas Ondaatje. Nicolaas was door de VOC wegens afpersing voor tien jaar verbannen van Ceylon naar Kaapstad. De brieven zijn geschreven door zijn achtergebleven familieleden in Colombo (informatie via Simon Schmidt en Herman Tieken, zie: <<http://www.ifpindia.org/ecrire/upload/abstracts/simon.pdf>> [8/4/2013]).

Zie verder ook

<http://www.dbnl.org/tekst/vad003186901_01/vad003186901_01_0002.php> [8/4/2013] waarin vermeld staat dat de moedertaal van de Ondaatjes in de zeventiende eeuw het Tamil was.

²³ HCA 30-317, BaB 691-694.

dergelijke docenten zijn schaars en vragen veel geld. Tegelijkertijd vraagt zij zich af of haar neef wel intelligent genoeg is om zich in al die vakken te bekwamen:

jk hebbe dan voorleedene jaar soo als jn mijne voorige brieve gemelt hebbe beneevens susters leemans volle goetkuring de heer de jong aangenoomme om ued soon jnde latijnse taal te onderwijse waar jn ook rees soo ver gevordert js dat binne de twee jaare tot advokaat soude kenne gepronoveert worde dog nu met de terug komst van broeder leeman sijn daar weeder andere projekte gemaakt om die jongeling een preceptor [hier: huisonderwijzer TS] te geeve die hem jn alle taale en weetenschappe onderwijst voor eerst sijn die heere seer schaars te vinde en die der al sijn eijske sulke jnorme somme dat men daar voor schrikke moet [...] diende sig daar een heer voor aan maar doen wij hem twalf hondert guldens presenteerde om ued soon te onderwijse geliefde hij sulks niet te accepteere en mijn dunkt mijn lieve broeder dat sulks al een groote som js en als men dan nog reekent de noodiege koste soo [zowel] aan meesters als andersins die der nog verder toe vereijst worde sulks soude jn een jaar nog al vrij wat bedraage en moet betuijge jk niet weet of ued soon die bekwaamhijt soude hebbe om dat alles te kenne leere²⁴

Haar zuster Clara is overigens wat korter van stof, maar zij draagt dan ook niet de verantwoordelijkheid voor de opleiding van haar neef:

uedle soon is tans soo gesont als heij in vaderlant nog niet genooten het [heeft] en is tans een vool wasse mans persoon heij avanseert ook in seijn studie dat ik wil hoopen dat in twe iaar der dur [door] sel wesen en dat uedel hem dan in een volmakte gesont heijt weer sult sien²⁵

In de zojuist genoemde brief van G.C. Wirth-Sluijsken treffen we overigens ook een treffende passage aan waarin naar voren wordt gebracht dat onderwijs (in het algemeen) de sleutel is tot maatschappelijk succes. Pieter Sluijsken, de geadresseerde, is kennelijk een *selfmade man* die zich beijvert om zijn zoon de opleiding te laten volgen die hemzelf niet gegund was:

ued soon onse lieve neef doors heeren goethijt een volmaakte welstand geniet op sijn gedrag valt niets te segge en js nog soo als

²⁴ HCA 30-336, BaB KB 336 114-118.

²⁵ HCA 30-336, BaB 1051-1054.

altoos geweest js bij mijn jn huijs geloscheert jk weet ook niet beeter of soeke mijne pligt jn alle saake aan die jongeling te betragte brenge hem daagelijks onder t oog de verpligting omtrent sijn ouders die geen koste spaaren om hem jn alles te laate onderwijse daar sijn vaader de geleegenthijt noit toe gehad heeft maar ~~nog~~ al jn sijn jonge jaare sijn fortuijn moete gaan opsoeke welke vooregte hij nu geniet boove dien van sijn vader²⁶

Het is overigens niet zo dat alle kinderen van deze expats *avant la lettre* voor onderwijs naar de Republiek gestuurd werden. Ook in den vreemde werd onderwijs gegeven, bijvoorbeeld in Essequibo, van waaruit Wernard van Vloten een boekbestelling verstuurt naar zijn neef in Utrecht, met daarin ook enkele schoolmaterialen:

*Figuurlyk ABC
Boek met P.l.
eenige, dog goede
SchoolBoekjes voor
Eerstbeginnende
kinderen. ~~Vervolgens~~ Verder
gevorderde
Papier. Pennen. Lak
ouwels.
Prente Boekjes
gemermert, en gestic
kelt Papier.²⁷*

En we zien het ook in een brief van de al eerder genoemde Johannes Hamz die voor zijn school op Curaçao onder andere de volgende materialen in het vaderland bestelt:²⁸

6 bld Galnoten, 4 Coperroot, 4 bld gomme, om inkt te maaken, want hier is int geheel geen specie te bekoomen; En nog 12 Cijfferboeken van Bartjes; UEd zult mij verpligten ik zal bij het ontfangen der zelve UEd Prompt voldoen, en bij occasie UEd weederom Dienen, kan

²⁶ HCA 30-336, BaB KB 336 114-118.

²⁷ HCA 30-341, BaB 5-1-2008 115-119.

²⁸ Zie over het koloniale onderwijs: Van Goor (1978) over Ceylon, Du Toit (1937) over De Kaap, Brugmans (1938) en Groeneboer (1993), beiden over Nederlands-Indië.

*UED 3 a 4 Riemen Papier voor mijn school krijgen goed koopt, zend mij ook*²⁹

Het onderwijs op Curaçao voldeed echter niet (meer) voor iedereen. De weduwe B.H. Joosten weet op deze manier in ieder geval te verantwoorden waarom zij haar zoon Gerard onaangekondigd naar zijn oom in Amsterdam heeft gestuurd:

*voor Eerst hebben hier geen scholen daar de jeugd onderwesen kan worden, en ook de opvoeding is niet als in Eeuwropa, daaromme versoeke nogmaals seer vriendelijk om mijn niet kwalijk te nemen, en weest tog een vader voor mijn zoon, hem in alles te doen en helpen om Een man te worden*³⁰

2.3 Brievenboekjes

Onze briefschrijvers beheersen niet alleen de kunst van het schrijven; zij weten ook aan welke eisen een brief moet voldoen. Zo weten zij bijvoorbeeld dat er in het epistolaire teksttype een datum en een plaats vermeld moeten worden en dat zij tegenover de ontvanger een aanhef moeten gebruiken; zij zijn bovendien bekend met formules om hun brief in te leiden en af te sluiten. Deze kennis hebben zij mogelijk ook op de hiervoor vermelde scholen opgedaan. Leerlingen die gevorderd waren in het schrijven, kregen namelijk ook les in het schrijven van brieven, met behulp van voorbeeldbrieven.³¹ Deze voorbeeldbrieven zullen zelfstandig gefunctioneerd hebben, maar zijn ook te vinden in allerlei boekjes ten dienste van het schrijfonderwijs, zoals schrijfkunst- en materieboekjes, en in een meer specifiek genre, het zogenaamde brievenboekje.³² Deze laatstgenoemde boekjes boden naast een

²⁹ HCA 30-323, BaB 08-01-2009 062-067.

³⁰ HCA 30-351, BaB 16-06-2009 218-220.

³¹ Zo adviseerde bijvoorbeeld de zestiende-eeuwse Noord-Hollandse schoolmeester Dirck Valcoogh aan vakgenoten om eerst de kinderen bij zich te laten komen 'die leeren in bryven'. Dit waren de oudste, verst gevorderde leerlingen. Valcoogh geeft ook een opsomming van de boeken die een schoolmeester in zijn bezit dient te hebben en noemt o.a. 'een schoon Protocollus daer hy wt leert brieven dichten' (De Planque 1926: 133). De door Valcoogh gehanteerde praktijk kwam ook in later eeuwen nog voor.

³² Eén aan de schrijfkunst gewijd exemplaarboek uit de zeventiende eeuw, bestemd voor de Duitse en Franse scholen bevat zelfs uitsluitend brieven (*Het derde deel der Duijtscher ende Franscher Scholen Exemplaer-boeck* uit 1623 van Jan van den Velde). Zie voor meer titels: Croiset van Uchelen (2005).

(veelal korte) theorie over de kunst van het brieven schrijven behoorlijk wat briefvoorbeelden.³³

Hoewel we nog niet precies weten wat de rol was van brievenboekjes (en daarnaast van schrijfkunst- en materieboekjes) bij de alledaagse (brief)schrijfpraktijk, waarover later meer, is het toch goed om kennis van de inhoud te nemen omdat we daaruit kunnen afleiden wat destijds de richtlijnen waren voor het schrijven van een brief. Ik wil hier dan ook vijf titels onder de aandacht brengen die in de tweede helft van de achttiende eeuw circuleerden.³⁴ Het gaat om drie sterk op elkaar lijkende, tamelijk dunne boekjes van zo'n veertig pagina's met de (verkorte) titels *Gemeene Send-Brieven* (1751) van Heyman Jacobi, *Send-Brieven* (1764) van W. Koolenkamp en *Gemene Zend-brieven* (1755) van B. Hakvoord en twee veel omvangrijker werken getiteld *Handleiding tot de kunst van brieven schryven* (omstreeks 1755) en *Nieuwe handleiding tot de manier van brieven schryven* (1770).³⁵ Het lijkt overigens niet aannemelijk dat de twee laatstgenoemde brievenboeken bij het onderwijs op de Nederduitse scholen gebruikt werden. Weliswaar richten de auteurs zich tot de jeugd, maar de term 'jeugd' moeten we hier ruimer zien en niet uitsluitend betrekken op schoolgaande kinderen. Maar ook al hadden deze werken wellicht een ander publiek en zijn ze veel omvangrijker, de theorie die eruit naar voren komt, vertoont sterke verwantschap met de andere boekjes.³⁶

³³ In de *Bibliografie van Nederlandse School- en Kinderboeken 1700-1800* (1997) van Buijnsters en Buijnsters-Smets staan diverse titels vermeld die bedoeld waren voor het briefonderwijs en uit de titel van een enkel boekje (B. Hakvoord: *Gemene Zend-brieven, zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert* (1755)) blijkt zelfs expliciet dat het bestemd was voor gebruik op de Nederduitse school. Opname in deze bibliografie betekent overigens zonder meer dat deze boekjes bestemd waren voor kinderen of jongeren (soms is een intermediair, zoals een schoolmeester, wel gewenst).

³⁴ Voor een uitgebreidere bespreking van de genoemde brievenboeken en een materieboekje (*Materie ofte Spelde-Boecxken*, 1738) verwijs ik naar Simons (2009). Zie voor een beschrijving van achttiende-eeuwse Engelstalige brievenboekjes Bannet (2005); voor een beschrijving van Duitstalige brievenboeken uit de zeventiende en achttiende eeuw: Nickisch (1969) (bevat tevens een chronologisch overzicht van het genre van 1500 t/m 1800, p. 245-308).

³⁵ De werken van Jacobi en Hakvoord waren bijzonder populair. De oudst bekende druk van Jacobi's boekje stamt uit 1597; Hakvoords brievenboek verscheen voor het eerst in 1696 of 1697. Beide werken ondergingen in de loop van de tijd diverse veranderingen. Koolenkamp moderniseerde omstreeks 1740 het brievenboek van Jacobi. Zie Buijnsters & Buijnsters-Smets (1997: 38-41).

³⁶ Dat deze boeken zich op een ander publiek richten, blijkt niet alleen uit de omvang en de luxe uitvoering, maar ook bijvoorbeeld uit een opmerking in de *Handleiding tot de kunst van brieven schryven* (1756: 2) om 'de Spraakkunst van Sewel, of Moone,

De boekjes van Jacobi, Koolenkamp en Hakvoord hebben een voorwoord, enkele pagina's brieftheorie, gevolgd door een groot aantal voorbeeldbrieven en tot slot nog wat 'luchtig' vermaak in de vorm van versjes en gedichten (maar natuurlijk wel altijd met een morele strekking).³⁷ Al in het voorwoord benadrukken de auteurs hoe nuttig het is om een brief te kunnen schrijven. En niet alleen voor kooplui; het is immers ook noodzakelijk om iemand de les te lezen, iemand te troosten of iemand raad te geven. Kinderen dienen zich daarom al op jonge leeftijd te oefenen in het schrijven van brieven, 'waer meede sy veele dingen te gelijk sullen leeren sonder grooten arbeyt: als perfect lesen en schrijven, dichten en wel leven' (Jacobi 1751: f1r). De voorbeeldbrieven hebben namelijk ook een morele strekking en zo is het lezen en overschrijven van deze brieven eveneens van nut voor een deugzaam leven. Hakvoord geeft in zijn voorwoord nog een extra reden om zijn werk te publiceren, namelijk 'De kwade *Spelling*, Kreupele *Styl*, en verwerde *Schikking* der zaken, die de menschen doorgaans in hunne Brieven aan de Wereld vertonen' (Hakvoord 1755: f1v). Met deze boekjes kan men daarin verbetering brengen, maar, zo wordt telkens benadrukt: een goede stijl van brieven schrijven kan alleen aangeleerd worden door veel te oefenen, in de praktijk dus. De twee omvangrijkere werken bieden – naast het voorafgaande – meer theorie, meer voorbeeldbrieven en een typering van soorten brieven, maar zij missen daarentegen het luchtige vermaak.

De regels voor het schrijven van een brief kunnen zowel uit de expliciete brieftheorie als uit het voorbeeldmateriaal worden gehaald. Het voert echter te ver om hier op beide zaken in te gaan. Ik volsta dan ook met een korte samenvatting van de regels in het theoretische deel. Daarin wordt allereerst een definitie van een brief gegeven: een brief is een bericht van een persoon aan iemand anders die in een ander land, een andere plaats of stad verblijft. Dit bericht vervangt het gesproken woord dat de personen met elkaar zouden wisselen als zij wel bij elkaar in de buurt zouden zijn. De theorie behandelt verder de indeling van een brief. De meeste boekjes hanteren de vierdeling exordium of beginsel, oorzaak, verhoog en slot (al dan niet in iets andere termen), maar Hakvoord maakt slechts een driedeling (begin, verhaal en slot). Het 'exordium' of 'beginsel' is bedoeld om degene aan wie men schrijft gunstig te stemmen door middel van enkele vriendelijke woorden. Hierna kan de briefschrijver ter zake komen in zijn 'oorzaak' of 'verhaal',

naarstig te doorbladeren' als men niet genoeg geoefend is in de taal waarin men schrijft.

³⁷ Deze boekjes putten trouwens inspiratie uit diverse (buitenlandse) voorbeelden. Zie hierover Van den Berg (1978: 5). Van den Berg vermeldt hier ontleningen aan Mostart (*Nederduytsche secretaris oft zendbriefschryver* uit 1635) en aan de Franse schrijver De la Serre. Een brievenboek van deze laatste (*Secrétaire à la mode*, 1641) werd in 1651 in het Nederlands vertaald als *Fatsoenlicke zend-brief-schryver*.

waarin hij aangeeft wat de aanleiding is om zijn brief te schrijven. In het vertoog komt men vervolgens met argumenten (soms met gebruikmaking van Bijbelse spreuken of gelijkenissen) om te onderbouwen dat aan het verzoek of de aansporing eenvoudig kan worden voldaan. Dan is er nog het ‘slot’ waarin men zijn vriendschap en dienstvaardigheid betuigt met een wens of een verzoek aan de geadresseerde. En ten slotte ondertekent men de brief met zijn (familie)naam en schrijft onderaan de brief – tegenover de ondertekening – de plaats, de dag, de maand en het jaar waarin men schrijft. Een van de brievenboekjes wijkt echter af. Volgens Koolenkamp heeft een briefschrijver de keuze: plaats en datum mogen ook bovenaan de brief geplaatst worden. Hakvoord meent echter dat dit niet van goede smaak getuigt. Blijkbaar was de juiste plaats voor de vermelding van plaats en datum destijds een discussiepunt.

Alle brievenboeken benadrukken dat het essentieel is om eerst goed te bedenken waarover men wil schrijven om zo te komen tot een gestructureerd geheel. Toch mag het, volgens zowel Jacobi als Hakvoord, als men schrijft aan goede vrienden allemaal wat lossier. Dan hoeft een briefschrijver zich minder te bekommeren om zaken als de volgorde van de brief. In het algemeen is het ook van belang dat men zijn uiterste best doet om begrijpelijk te schrijven; een brief die niet begrepen wordt, is immers van generlei nut. De stijl van brieven moet helder en eenvoudig zijn en niet veel verschillen van het gewone spreken met elkaar; brieven kunnen immers beschouwd worden als een schriftelijk gesprek.³⁸ Een van de boekjes zet de belangrijkste regel zelfs in kapitalen: ‘ZOO TE SCHRYVEN GELYK WY SPREEKEN’ (*Nieuwe handleiding* 1770: 6).³⁹

³⁸ In *De Hollandsche Spectator* drijft Justus van Effen (1731: 49-56) de spot door dit voorschrift wel heel letterlijk te interpreteren. Hij voert briefschrijver Klaas Janssen ten tonele wiens geschreven taal nogal wat clisis, procope, etc. vertoont (‘t arme biest ziet ‘er zo onnozel uit, of het gien drie tellen kan, zo dat ik, recht uit ezeid, loof dat ‘et wel zou kunnen gaan stappen’). Van Effen (1731: 54) merkt op: ‘Indien het doorgaat dat om eene goede brief op te stellen, men schryven moet zo als men spreekt, zo kan men niet ontkennen, dat onze Roskammer [Klaas Janssen] eer met zyne Missive inlegd.’

³⁹ Het stijlvoorschrift te schrijven zoals men spreekt, drong zelfs door in de kinderliteratuur: Hieronijmus van Alphen dichtte in 1782 (: 159) in zijn *Tweede vervolg der kleine gedichten voor kinderen*: ‘k Heb met u vrij wat te praten; / dikwijls denk ik, was ze hier! / maar dat denken kan niet baten, / daarom praat ik op papier. / Schrijven moet men, zegt papaatje, / evenzo alsof men praat; / daarom zal ik, lieve Caatje, / u vertellen hoe ’t mij gaat.’ En dergelijke opmerkingen treffen we ook aan in de briefroman voor kinderen *De kleine Grandisson, of de gehoorzaame zoon* van M.G. de Cambon-van der Werken (1782: 5): ‘maar schryf vooral als of gy met my spreekt, een brief moet eenvoudig en natuurlyk weezen, en zonder uitgezochte woorden; let altoos wel op uwe spelling; het staat zeer leelyk zyne moedertaal niet wel te weeten.’

Verder dient men natuurlijk rekening te houden met de status en de hoedanigheid van degene aan wie men schrijft. Men schrijft immers op een andere manier aan kinderen dan aan ouderen, ‘anders aan Edelen, anders aan Landluiden: En zulke brieven worden voor de beste gehouden en allermeeft geprezen die overeenkomen en geschikt zyn na de gelegenheid der persoon’ (Koolenkamp 1764: f2r). En ten slotte is er in de theorie ook nog aandacht voor het esthetische aspect: men schrijft met goede zwarte inkt in een leesbaar handschrift zonder te klieren of iets uit te wissen. De regels moeten aan de linker- en rechterzijde gelijk zijn en even ver uit elkaar staan. Jacobi en Hakvoord brengen wel enige relativering aan na al deze voorschriften: ‘t Zyn maar omstandigheden die men wel weten, en by gelegenheid oefenen mag, zonder nogtans zig slaafagtig daar aan te verbinden’ (Hakvoord 1755: 7).

Overigens zij hier over het gebruik van brievenboekjes nog opgemerkt dat ik in mijn brieven corpus geen expliciete verwijzingen heb aangetroffen die erop wijzen dat men bekend was met, of gebruik maakte van zo’n boekje. Het is bovendien nog onduidelijk hoe brievenboekjes en adviesliteratuur in het algemeen in de achttiende-eeuwse maatschappij functioneerden. Ruberg (2005) heeft voor elitebrieven uit de late achttiende en begin negentiende eeuw vastgesteld dat de formules en andere briefconventies eerder in familieverband werden doorgegeven dan dat men een brievenboek raadpleegde. De door haar onderzochte brieven bevatten geen referenties aan het gebruik van deze boekjes en Ruberg ziet geen overeenkomsten in het taalgebruik, waarbij dan bijvoorbeeld gedacht kan worden aan een letterlijke overname van formules. Ruberg vraagt zich daarom af voor wie de brievenboekjes met hoge oplagen en vele herdrukken dan wél bestemd waren. Zij suggereert dat het publiek voor deze boekjes wellicht te vinden is in de midden- en lagere klassen. Door de adviezen in deze (en andere etiquetteboekjes) op te volgen, konden zij stijgen op de sociale ladder. Iets dergelijks komt ook naar voren uit onderzoek van Konstantin Dierks (2000) in Amerika.⁴⁰ Hij betoogt dat het met name de middenklasse is geweest die zich met behulp van dergelijke boekjes (en daaraan gerelateerde boekjes over spelling en grammatica) heeft kunnen ontwikkelen. Leden van de middenklasse konden zich daardoor ontworstelen aan hun oorspronkelijke klasse. Rutten & Van der Wal (2012: 186-187 en Van der Wal & Rutten 2013) plaatsen echter op grond van onderzoek naar het formulaire taalgebruik in het *Brieven als Buit*-materiaal kanttekeningen bij de rol van de boekjes voor de midden- en lagere klassen. Net als Ruberg menen zij dat de overeenkomst

⁴⁰ Brievenboeken en daaraan gerelateerde opvoedende boekjes kwamen toen beschikbaar voor een veel groter publiek en de belangstelling was enorm. In Amerika verschenen tussen 1750 en 1800 bijna 400 van dergelijke boekjes. In de eerste helft van de eeuw waren dat er slechts 32. Er verschenen ook brievenboeken speciaal voor vrouwen en voor kinderen.

tussen formules in de voorbeeldbrieven en die in brieven geschreven door leden van de midden- en lagere klassen gering is. Ook voor dit materiaal geldt dat briefconventies en formules in diverse settings aangeleerd zijn door het (voor)lezen en kopieëren van brieven en dat lijken niet de brieven uit de brievenboekjes te zijn.

Ook Austin (1973, 2000) treft in beginformules die rond 1790 in gebruik zijn bij een Engelse familie uit de lagere klasse, de Clift-familie, maar weinig letterlijke overeenkomsten aan met formules uit de in omloop zijnde brievenboekjes. Austin ziet zelfs weinig overeenkomsten met de beginformules uit een boekje dat de Clifts daadwerkelijk in hun bezit hadden en zij acht invloed van de boekjes dan ook niet aannemelijk.⁴¹ De formules die deze familie gebruikt, zijn afkomstig uit schooloefeningen van zo'n vierhonderd jaar eerder. Ze gaan terug op briefmodellen (in het Latijn en Frans) die in de veertiende en vijftiende eeuw in het onderwijs gebruikt werden. Het zijn juist de formules uit deze modellen, weliswaar vereenvoudigd, die de tand des tijds hebben doorstaan en die nog steeds voorkomen in de achttiende-eeuwse brieven van de Clifts. Austin concludeert dan ook dat de formules in familieverband aan elkaar doorgegeven werden. Het is wel goed op te merken dat de leden van de Clift-familie de kunst van het brieven schrijven naar alle waarschijnlijkheid niet op school geleerd hebben, omdat bekend is dat dit in de achttiende eeuw niet (meer) aan bod kwam in het Engelse onderwijs. Een duidelijk verschil met de Nederlandse situatie want hier te lande waren immers speciale brievenboekjes in omloop die gericht waren op het onderwijs op de Nederduitse scholen; dat staat – op grond van de titel – in ieder geval buiten kijf voor Hakvoords brievenboek: *Gemene Zend-brieven, zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert* (1755).⁴² Van dit boekje zouden we mogen veronderstellen dat het – op een of andere manier en misschien incidenteel – gebruikt werd in het onderwijs.

2.4 De normatieve traditie: achttiende-eeuwse taalbeschouwers

De achttiende eeuw wordt vaak gekenschetst als een eeuw van taalreglementering en men gaat er over het algemeen vanuit dat die reglementering, zeker in het laatste kwart van de eeuw, voor een hoge mate van uniformiteit in de schrijftaal heeft gezorgd (De Bonth 1997: 362-363, Van

⁴¹ Zie ook voor soortgelijke conclusies voor respectievelijk het Duits en het Fins: Elspaß (2005: 193-195) en Laitinen & Nordlund (2012: 68-75).

⁴² En zie ook de titel van het al eerder genoemde exemplaarboek met uitsluitend voorbeeldbrieven: *Het derde deel der Duijtscher ende Franscher Scholen Exemplaer-boeck* (1623) van Jan van den Velde.

der Wal & Van Bree 2008: 251).⁴³ Het is nog maar de vraag of we die veronderstelde uniformiteit ook aantreffen in ons brievenmateriaal; dit proefschrift beoogt daarover voor een aantal talige verschijnselen meer duidelijkheid te geven. Dat neemt niet weg dat we voor het onderzoek in ons brievenmateriaal wel rekening dienen te houden met de voortschrijdende standaardisering, die uitmondde in een voorgeschreven spelling in 1804 en grammatica in 1805, en de rol die taalbeschouwers hierbij gespeeld hebben.⁴⁴ Per hoofdstuk van dit proefschrift zal ik, waar nodig, kort ingaan op de ideeën van taalbeschouwers rondom het talige verschijnsel dat in dat hoofdstuk centraal staat. In hoofdstuk 6 bij de behandeling van de sjwa-apocope is de aandacht hiervoor wat uitgebreider, onder andere omdat dit verschijnsel nogal nadrukkelijk is behandeld door grammatici (zie § 6.6). Op deze plaats schets ik bij wijze van achtergrondinformatie welke grammatici een rol speelden in de achttiende eeuw. Het ligt voor het merendeel van onze brieven-schrijvers echter niet erg voor de hand dat zij behoorden tot het geïntendeerde publiek van de spraakkunsten van grammatici als Moonen, Verwer en Sewel. Dat publiek moeten we eerder zoeken onder bijvoorbeeld (aankomende) predikanten (De Bonth 1997: 366). De ideeën van deze taalbeschouwers sijnelden echter door naar enkele schoolgrammatica's uit het midden van de achttiende eeuw, die ik ook kort zal bespreken, en met dat genre hebben onze brieven-schrijvers mogelijk wél kennis gemaakt.

De eerste Nederlandse grammatica uit de achttiende eeuw, de *Nederduitsche spraakkunst* uit 1706, was van de hand van Arnold Moonen (1644-1711), predikant te Deventer. Zijn voornaamste intentie was om collega-predikanten een norm aan te reiken opdat zij zorgvuldiger met hun moedertaal om zouden gaan (Noordegraaf 1985: 150-151). Zorgvuldig betekende in het geval van Moonen dat zijn publiek zich zou richten naar het taalgebruik van illustere auteurs als Hooft, maar vooral Vondel, want hij moet beschouwd worden als 'den zinlyksten en naeukeurigsten onder de overleedene Nederduitsche schryvers' (geciteerd in Knol 1977: 74). Het jaar daarop, in 1707, werd de grammatica van Adriaan Verwer (onder het pseudoniem Anonymus Batavus) gepubliceerd: *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica*; een spraakkunst van het Nederlands geheel in het Latijn, zodat duidelijk mag zijn dat het publiek ten minste die taal zou moeten beheersen.⁴⁵ Verwer verschilde op een belangrijk punt van mening

⁴³ Volgens Lambert ten Kate (in zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 1723) heeft het Nederlands altijd een 'Gemeene Schrijftael' gehad die nauwelijks verschilt van de 'beschaefste uitspraak' van inwoners van de provincie Holland (zoals aangehaald in De Bonth 1997: 363).

⁴⁴ Zie voor het standaardisatieproces in de Republiek: Van der Wal (1995).

⁴⁵ Pas in 1783 verscheen een herdruk van dit werk. Mogelijk zorgde het gebruik van Latijn ervoor dat de grammatica van Verwer minder populair was dan die van

met Moonen: aangezien dichters, zoals Hooft en Vondel, zich tal van dichterlijke vrijheden veroorloofden en daarmee afweken van de algemene taal, achtte Verwer hun taalgebruik niet geschikt als basis voor een spraakkunst van het Nederlands. Hij zag die rol wel weggelegd voor de naar zijn mening volmaakte taal in de Statenbijbel (1637). Bovendien was daarin de regelmaat hersteld die het Nederlands voor 1300 kende.

Het eerste decennium van de achttiende eeuw leverde in 1708 nog een derde grammatica op, namelijk de *Nederduytsche spraakkunst* geschreven door de Amsterdammer Willem Sewel.⁴⁶ Sewel koos nadrukkelijk een andere basis voor zijn spraakkunst, namelijk het Hollands (het Nederlands dat gesproken wordt in de provincie Holland). Verwer leverde nogal wat kritiek op Sewels spraakkunst met als belangrijkste verwijt dat Sewel zich enkel op de spreektaal baseerde: ‘zoo dat we voor *Spraakkunst*, wel *Spreekkunst* zouden lezen moeten’ (zoals geciteerd in Knol 1977: 77). Dat Sewels spreektaal het Amsterdams was, zal de Rotterdammer Verwer ook een doorn in het oog geweest zijn. Sewel verweerde zich hiertegen door te stellen dat het spreken nu eenmaal voor het schrijven gaat. Hij voegde daar echter nog aan toe dat hij zich beijverd had om een taal voor te dragen ‘welke men in een verhoog, óf in een ernstig gesprek, behoort te spreken’ en dat dit ook de taal is die men dient te schrijven en zeker niet ‘de gemeene huys óf straat-taal, nóch ook de spraak van ’t platte land’ (geciteerd in Knol 1977: 78).

Overigens gingen aan deze drie volledige grammatica’s van het Nederlands ook nog enkele andere werken op taalkundig gebied vooraf. Ik noem hier de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* (1700) van David van Hoogstraten; een lijst waarin het genus van circa 1200 substantieven aangegeven wordt en de *Aanleiding tot de Nederduytsche taal* (1703) van Jacobus Nylöe, dat voornamelijk een stijlleer was.⁴⁷ Zowel voor Van Hoogstraten als Nylöe waren Hooft en Vondel belangrijke inspiratiebronnen. Voor Van Hoogstraten stond Vondel overigens op een iets hoger plan: wanneer deze auteurs aan een bepaald woord niet hetzelfde genus toekennen, voegt Van Hoogstraten zich naar Vondel.

In 1723 verscheen een belangrijk werk van Lambert Ten Kate, getiteld *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduytsche sprake*.

⁴⁸ Het zwaartepunt van zijn belangstelling ligt voornamelijk bij de etymologie,

Moonen, die tijdens de achttiende eeuw vier keer herdrukt werd (De Bonth 1997: 366-367). Zie over Verwer: Van de Bilt (2009).

⁴⁶ Sewels werk was qua populariteit vergelijkbaar met dat van Moonen: ook zijn grammatica werd in vijftig jaar tijd vier keer herdrukt en er verscheen in 1717 zelfs een Russische vertaling (De Bonth 1997: 367).

⁴⁷ Zie over Van Hoogstraten: Rutten (2006).

⁴⁸ Zie voor het geïntendeerde publiek van Ten Kate: Knol (1977: 67) waarin wordt opgemerkt dat Ten Kate voor zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel*

maar Ten Kate geeft ook zijn observaties van het toenmalige Nederlands en de dialecten weer. Hij meende dat taalregels afgeleid zouden moeten worden vanuit het taalverleden. Overigens is dat voor hem niet de enige bron: hij volgt in zijn *Aenleiding* deels ook het ‘achtbare gebruik’ (het taalgebruik van grote auteurs, zoals Hooft en Vondel). Voor Balthasar Huydecoper, auteur van *Proeve van taal- en dichtkunde* (1730) bleek het taalverleden, naar eigen zeggen, de belangrijkste bron te zijn om taalregels uit af te leiden: ‘Hoe nader aan den oorsprong, hoe verder van het bederf’ (zoals aangehaald in Knol 1977: 76).⁴⁹ Voor Huydecoper blijkt die oorsprong te liggen bij het Nederlands dat geschreven werd door de ‘Ouden’, auteurs die werkzaam waren in de tijd voor de bezetting door de Spaanse troepen onder leiding van Alva.

Met deze opsomming van taalkundige werken uit de eerste helft van de achttiende eeuw zijn de belangrijkste grammatici, wier taalregels mogelijk via de weg van de schoolgrammatica’s onze briefschrijvers hebben bereikt, de revue gepasseerd. Als besluit bespreek ik hier nog enkele (school)grammatica’s die zich op een ander publiek richten dan de hiervoor besproken taalbeschouwers. Het startpunt is Jan van Belle’s geheel op rijm gestelde *Korte wegwyzer, ter spel- spraak en dichtkonden* (1748). Van Belle publiceerde enkele jaren later ook nog een niet-berijmde grammatica: *Korte Schets der Néderduitse Spraakkonst* (1755) en had de intentie om nog een derde werk uit te brengen, meer gericht op de jeugd (en hiermee worden ook meisjes bedoeld: ‘de Jeugd van beiderlei Geslacht’; Van der Wal 1990b: 227-228), maar dat is nooit in druk verschenen. In beide publicaties wordt regelmatig naar het werk van Moonen, Sewel en Ten Kate verwezen en het is duidelijk dat Van Belle deze – niet voor iedereen toegankelijke – spraakkunsten heeft willen bewerken voor een minder hoogopgeleid publiek. We kunnen ons echter afvragen welk bereik de publicaties hadden. Van der Wal (1990: 227) stelt dat het publiek primair niet uit schoolkinderen bestond, maar eerder uit volwassenen die de wat oudere jeugd zouden kunnen onderwijzen.⁵⁰ De rond 1761 gepubliceerde *Nieuwe Nederduytsche spraekkonst* van Jan des Roches (afkomstig uit Den Haag) speelde een

der Nederduitsche sprake lezers veronderstelt die kennis hebben van Latijn en die ‘niet onkundig zijn van ’t gene te voren uitgegeven is door anderen, als om dat ’er de Oorzaek, Geregeltheid, en Redelijkheid der [taalgebruiken] wordt onderzocht en naegespoort, op een naeukeuriger wijze, dan dat Schoolkinderen daer van kunnen oordeelen.’ Zie ook over Ten Kate: Noordegraaf (2000) en Noordegraaf & Van der Wal (2001).

⁴⁹ Al in 1766 leverde Alewijn kritiek op Huydecopers bewering dat hij uitsluitend de ‘Ouden’ volgt (zie Knol 1977: 77). Zie over Huydecoper: De Bonth (1998).

⁵⁰ Zie ook de kanttekening in Buijnsters & Buijnsters-Smets (1997: 45). Zij menen dat Van Belle zijn spraakkunst ook voor jeugdigen heeft geschreven omdat hij zich in zijn rijm expliciet tot het kind richt.

belangrijke rol in het onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden, waar Des Roches sinds 1757 werkzaam was als schoolmeester te Antwerpen.⁵¹ Ook de in vraag- en antwoordvorm opgestelde *Nederduitsche spraakkunst, voor de jeugd* (1769) van de Rotterdamse kostschoolhouder Kornelis van der Palm was duidelijk bedoeld voor schoolgebruik, met name voor eerstbeginnenden. Van der Palm gebruikte o.a. het werk van Moonen en Sewel als basis voor zijn schoolgrammatica, en daarnaast diende de *Nederduitsche spraakkunst* van Frans de Haes (postuum gepubliceerd in 1764) als inspiratie. De spraakkunst van De Haes poogde al eerder grammatica toegankelijk te maken voor een breder publiek, maar niet per se voor het onderwijs.⁵²

Het aantal schoolgrammatica's van vóór 1780 is al met al niet overweldigend te noemen. Pas met de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1784 kwam meer aandacht voor het nut en de noodzakelijkheid van gedegen grammatica-onderwijs voor iedereen. Onze briefschrijvers zullen voor hun expliciete kennis van de taalsystematiek grotendeels afhankelijk zijn geweest van de mate waarin een individuele schoolmeester belang aan grammatica-onderwijs toekende. In de brieven zelf vinden we geen informatie op dit vlak: we treffen er geen namen in aan van illustere taalbeschouwers, noch verwijzingen naar spraakkunsten of opmerkingen over de staat van het grammatica-onderwijs. Het ligt echter ook niet erg voor de hand om te veronderstellen dat onze scribenten – met uiteenlopende beroepen, maar schoolmeesters zijn zeldzaam – zich op een dergelijk niveau met hun moedertaal bezig hielden. Uiteraard zullen zij zich, in meer of mindere mate, bewust zijn geweest van een bepaalde systematiek in hun taalgebruik. De door hen gehanteerde schrijfpraktijk kan ons daar wellicht meer over vertellen.

2.5 De schrijfpraktijk

2.5.1 Geletterd- en gecijferdheid

Over het algemeen wordt verondersteld dat de alfabetiseringsgraad aan het eind van de achttiende eeuw in de Republiek tamelijk hoog was. De cijfers die hierbij aangevoerd worden, steunen meestal op handtekeningenonderzoek: wanneer een persoon een (trouw)akte ondertekent met zijn of haar naam en geen gebruik maakt van een kruisje of merkteken, kan deze persoon aangemerkt worden als geletterd. Vaak worden hierbij de cijfers van Hart (1976: 115-183) naar het alfabetiseringsniveau van Amsterdam gebruikt. Hart geeft o.a. cijfers voor het jaar 1780 naar kerkelijke gezindte: voor de

⁵¹ Zie over Des Roches: Rutten & Vosters (2010: 59-81).

⁵² Zie over De Haes, Van Belle en Van der Palm: Rutten (2009: 55-86).

calvinisten zijn de percentages respectievelijk 87% voor de mannen en 69% voor de vrouwen.⁵³ Aangezien Hart ook de akten van huwelijken heeft onderzocht van personen die elders geboren zijn, kunnen de cijfers tevens dienen voor een berekening van het niveau in andere steden. Zo vermeldt Dodde (1991: 108) naar aanleiding van Hart voor de periode 1776-1800 de volgende uitkomsten voor de Zuid-Hollandse situatie: 92% van de bruidegoms en 75% van de bruiden geboren in Rotterdam, was in staat zijn of haar eigen naam te schrijven. Voor Delft zijn de percentages 91% voor de bruidegoms en 76% voor de bruiden en voor Leiden respectievelijk 80% en 56%. Voor een meer rurale omgeving als Maasland geeft Noordam (1986: 67) voor het jaar 1770 de volgende cijfers (uitgesplitst voor twee leeftijdsgroepen): 84,5% van de mannen tussen 15 en 44 jaar kon zijn handtekening zetten en 87,2% van de mannen van 45 jaar en ouder. Voor de vrouwen zijn de percentages respectievelijk 58,3% en 52,6% (de verschillen tussen de seksen zijn voor Maasland dus een stuk groter dan in de hiervoor besproken stedelijke gemeenten). Nu valt er beslist wat af te dingen op deze methode. Zo is het bijvoorbeeld nog maar de vraag of iedereen die zijn of haar handtekening kon plaatsen in staat was om een volledige brief te schrijven. Bovendien is het mogelijk dat de schrijfvaardigheid van sommige gealfabetiseerden in de loop van hun leven achteruit ging (of zelfs helemaal verloren ging) doordat deze vaardigheid in het dagelijks leven weinig of zelden gebruikt werd. En daarnaast is het ook heel goed mogelijk dat er scribenten zijn die op latere leeftijd, na het sluiten van hun huwelijk, de schrijftechniek machtig werden.⁵⁴ Vooral nog lijkt het onderzoek van handtekeningen echter de meest bruikbare en betrouwbare methode te zijn (Kuijpers 1997: 500).⁵⁵

Sinds enige tijd wordt er ook onderzoek gedaan naar de mate van gecijferdheid in de Republiek, waarbij gebruik gemaakt wordt van het begrip leeftijdstapelen (of *age heaping*) (De Moor & Luiten van Zanden 2008). Hiermee wordt bedoeld dat respondenten in volkstellingen vaak geneigd waren – uit onzekerheid over hun leeftijd – hun leeftijd op nul of vijf te laten

⁵³ De percentages voor Lutheranen zijn nagenoeg hetzelfde: 86% voor de mannen en 65% voor de vrouwen. Bij katholieken en joden ligt het alfabetiseringsniveau met name bij de vrouwen aanmerkelijk lager: de percentages zijn respectievelijk 79% voor de mannen tegenover 53% voor de vrouwen en 84% tegenover 31%.

⁵⁴ Er zijn ook instructieboekjes die zich op oudere personen richten. Zo is er bijvoorbeeld de *Trap der jeughd, ofte Perfecte maniere om Jonge kinderen en Oude Personen te leeren Leesen en Schryven* (omstreeks 1640 samengesteld door de Leeuwarder schoolmeester Carel de Gelliers). Dit werk werd ruim twee eeuwen vrijwel ongewijzigd herdrukt (Croiset van Uchelen 2005: 6).

⁵⁵ Kuijpers gaat o.a. ook in op de vraag hoe die hoge geletterdheid in de Republiek valt te verklaren. Zij concludeert dat waarschijnlijk zowel economische ontwikkelingen als religieuze motieven een rol hebben gespeeld.

eindigen. De mate waarin dit gebeurt, is een indicatie voor de vertrouwdheid met cijfers (en rekenvaardigheid): hoe meer men stapelt, hoe minder vertrouwd men is met cijfers. De Moor en Luiten van Zanden (2008: 71) komen op basis van de Amsterdamse trouwakten (1585-1800) niet alleen tot de conclusie dat de gecijferdheid in de Republiek op een bijzonder hoog peil stond, maar ook dat vrouwen vrijwel even goed konden rekenen als mannen.⁵⁶ De onderzoekers (2008: 80) menen dat dit verbazingwekkend is omdat vrouwen op basis van dezelfde bron steeds een achterstand hadden bij lezen en schrijven en zij zetten dan ook vraagtekens bij het bekende beeld dat er vooral geïnvesteerd werd in het onderwijs aan mannen en minder aan vrouwen. Hun verklaring, dat er wellicht vrouwen waren die wél konden schrijven, maar die een kruisje zetten om hun ongeletterde echtgenoot niet in verlegenheid te brengen, komt mij wat onwaarschijnlijk voor. Het verschil in geletterd- en gecijferdheid is juist redelijk goed voorstelbaar wanneer we weten dat veel vrouwen in de zeventiende, maar met name in de achttiende eeuw, een handeltje dreven waarvoor enige gecijferdheid beslist een voorwaarde was (Van den Heuvel 2007; De Wit 2008).⁵⁷

Wanneer we nu zien dat aan het einde van de achttiende eeuw beide seksen in een behoorlijke mate geletterd en gecijferd zijn, dan mogen we veronderstellen dat er veel waarde werd gehecht aan het kunnen lezen, schrijven en rekenen. Diverse scribenten laten zich ook positief over deze vaardigheden – en de eraan verbonden voordelen – uit, zoals bijvoorbeeld kapitein Jan Quiding, die aan zijn vrouw in Amsterdam schrijft:

*en hebbe ook verstaen daet onse Pantie Aaniemeert in die Nuve school daet mejn lijf-is, uE: zal hem denkelig dar neit vandaen neeme, all schoen [ofschoon] het waet kostbaar is, het wint in de teijde van lere weeder uyt*⁵⁸

Jan drukt zijn vrouw dus op het hart om de kostbare opleiding van hun zoon vooral voort te zetten; het zal later vast profijt opleveren. Scribent Carsten Bakker fungeert blijkbaar als suikeroom voor de kinderen van zijn zuster Helena en heeft hen wat moois in het voorzicht gesteld als zij goed hun best doen op school:

⁵⁶ De eerstgenoemde, meer algemene conclusie geldt overigens vooral voor gebieden langs de kust van de Noordzee: verder landinwaarts werd er meer gestapeld.

⁵⁷ Een van de belangrijkste conclusies in Van den Heuvel (2007) is dat de deelname van vrouwen in verschillende commerciële sectoren vooral na 1650 een grote bloei kende.

⁵⁸ HCA 30-332, BaB 4-1-2008 122-123.

Ued meld dat ik Jantje Een goud orlogie heb beloofd, dat is ook waar, maar uyt syn Schryven sien ik niet dat hy dat verdiend heeft, my dunk Kootje Schryft Zo goed, tenminste by na Zo goed als hy, daar my dunkt dat het al haast tyd voor hem Sal worden, dat als hy wat Leeren wil, om syn ordentelyk bestaan in vervolg van te hebben, hy sig self moet Exerceeren om niet alleen goed Leesen & Schryven, maar ook prompt rekenen te Leeren⁵⁹

Aan boord van de Nederlandse schepen wordt de schrijftechniek trouwens ook nog geoefend en verfijnd. Dat zien we bijvoorbeeld in een schrijfschriftje van de Amsterdamse matroos Jacob Smit, als opvarende van de *Batavia* in 1780 vertrokken naar de Oost (afbeelding 2.2):

Afbeelding 2.2: pagina uit het schrijfschrift van Jacob Smit, TNA (Kew, GB), HCA 30-750

Uiteraard zijn er aan het eind van de achttiende eeuw nog personen die het schrijven niet machtig zijn. Ook daarvan vinden we een getuigenis in een brief van Helena Adriaansen-Sap:

doet de groetenisse han [aan] sturman wil van sijn suster en broer endat sy nog gesont ben en sy soude welgescareven [geschreven]

⁵⁹ HCA 30-368, BaB 1156-1159.

hebbe mar het mankert hulder [hun]an het scarift dat hulder [hun] ombrekt⁶⁰

Deze personen konden zelf niet schrijven en lieten hun geliefden via via groeten. Een andere mogelijkheid die ongeletterden hadden om toch contact te leggen was het inschakelen van een derde (een familielid, vriend of mogelijk een professionele schrijver), die de schrijftaak op zich nam. Het is voor mijn onderzoek uiteraard van groot belang om precies te weten wie de daadwerkelijke schrijver was van de brief, met andere woorden, of de afzender dezelfde identiteit heeft als de schrijver. In de volgende subparagraaf ga ik dieper op deze problematiek in.

2.5.2 *Autograaf of niet?*

Het achttiende-eeuwse corpus verschilt op één punt belangrijk van het zeventiende-eeuwse. Voor het laatstgenoemde kan namelijk niet voetstoots aangenomen worden dat elke brief zelf geschreven is. In de zeventiende eeuw lag het aandeel van de bevolking dat kon schrijven immers lager dan in de achttiende eeuw, hoewel ook aan het eind van de zeventiende eeuw een aanzienlijk deel van de bevolking in de Republiek kon lezen en soms ook schrijven. Zo blijkt uit onderzoek dat rond 1670 zo'n 70% van de mannen en 44% van de vrouwen in Amsterdam hun eigen naam kon schrijven (Van Doorninck & Kuijpers 1993: 14). De uitkomsten van dit onderzoek betekenen dat nog steeds een substantieel deel van de Amsterdamse bevolking een beroep heeft moeten doen op een sociale of een professionele schrijver wanneer hij of zij een brief wilde schrijven. Met een sociale schrijver wordt iemand bedoeld uit de sociale omgeving van de afzender, een familielid of een kennis, die niet zozeer uit geldelijke motieven, maar uit sociale motieven het schrijven van de brief op zich nam. De brieven in het zeventiende-eeuwse corpus van Judith Nobels zijn dan ook onderzocht met behulp van de *Leiden Identification Procedure* om vast te stellen of zij daadwerkelijk van de hand van de afzender zijn (Nobels en Van der Wal 2012). Daarbij kon voor iets minder dan de helft (260 brieven) van de 545 zeventiende-eeuwse privébrieven vastgesteld worden dat zij zelf geschreven zijn.

We hebben hiervoor gezien dat zo'n honderd jaar later, eind achttiende eeuw, de alfabetiseringsgraad een stuk hoger ligt en dat er bovendien hier en daar door gemeenten op toe werd gezien dat kinderen naar school gingen. Zo werden bijvoorbeeld in Rotterdam armen die van de kerkelijke bedeling leefden, zelfs verplicht om hun kinderen naar een armenschool te sturen en een speciale commissie van toezicht zorgde voor de naleving hiervan (Dodde 1991: 106-108). Al met al mogen we dan ook

⁶⁰ HCA 30-329, BaB 01-07-2010 274-278.

aannemen dat het merendeel van de achttiende-eeuwse brieven zelf geschreven is, tenzij er sterke aanwijzingen zijn dat afzender en schrijver niet samenvallen.⁶¹

In een enkel geval wordt overigens expliciet gerefereerd aan het in dienst hebben van een professionele schrijver. Een voorbeeld daarvan zien we bij plantagehouder Carsten Bakker. In zijn brief beschrijft hij dat het nogal problematisch is dat de schrijver, die hem vanuit de Republiek gestuurd is, het Nederlands niet blijkt te beheersen. Hij moet de man dus niet alleen wegwijs maken in een nieuw land (in dit geval Demarara), maar ook in de taal onderwijzen en dat valt niet mee:

de Schryver die Ued my heeft gesonden, valt my dagelyks af, In myn Siekte heb ik alles Self moeten doen, hy waar niet in Staat om Een Klyn brieve dat ik van myn Buurman kreeg te beantwoorde [...] ik heb hem om op de Hollandsche taal wat te Laten Excerceeren myn Copia Brieveboek Laten Copieeren, dog dat gaat ook Seer Slegt, niet Soo Seer dat hy myn Schryft niet Kan Leesen, daar hy my wel tien maal daags over vraagd, maar hy Schryft Somwyle een gantsche regel die in myn Boek niet te vinden is⁶²

Wanneer er gereede twijfel bestaat over het samenvallen van schrijver en afzender, heb ik nader onderzoek verricht. In hoofdstuk 3, waarin het corpus besproken wordt, wordt een aantal gecompliceerde gevallen verder toegelicht. Hier volsta ik met enkele voorbeelden te geven van brieven waarvoor verder onderzoek achterwege kon blijven omdat duidelijk te zien is dat zij niet zelfgeschreven zijn. Eén zo'n casus zien we hieronder geïllustreerd (afbeelding 2.3): de effectieve schrijver van de brief maakt zich zonder omwegen kenbaar aan de geadresseerde:

*En tekene mij met alle agting
Lieve Ouders
UEd. D:W: Dienaar
En Zoon
Cornelis De Somer
Per order van UEd: Zoon
Adriaan Huijsman*

⁶¹ Dossena (2008) onderscheidt de termen 'encoder' en 'writer'. 'Writer' reserveert zij voor autografen; wanneer een brief niet eigenhandig door de afzender geschreven is, duidt zij degene die de brief gedictieerd heeft aan als de 'encoder'. Nobels & Van der Wal (2012: 348) gebruiken de term 'encoder' bij niet zelfgeschreven brieven juist voor de daadwerkelijke schrijver van de brief.

⁶² HCA 30-368, BaB 1156-1159.

En tekenen mij met afdagting.
 Lieve Ouders
 Adriaan Huysman
 Den 26 Januarij 1781
 Cornelis de Somer
 Der Eerden van Adriaan
 Huysman
 B. oversoe de Ad. in het verpog de B. rieven
 Geliefde adreffaeren dan mijn
 adref, waar van de naam hier raas
 van Bever Staat
 Valck

Afbeelding 2.3: ondertekening door Cornelis de Somer namens Adriaan Huysman, TNA (Kew, GB), HCA 30-331.

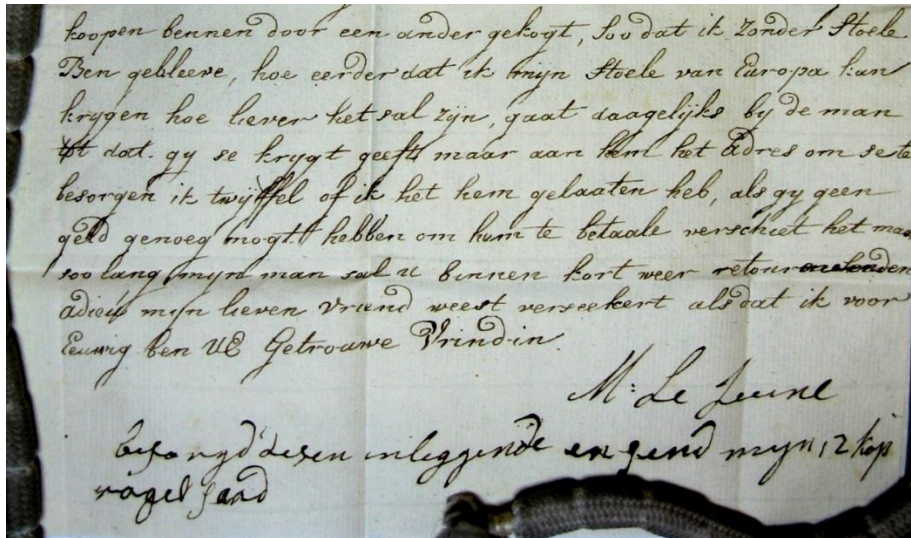
Deze brief is geschreven door Cornelis de Somer namens Adriaan Huysman aan diens ouders in Gent.⁶³ Van scribe Cornelis de Somer hebben we meerdere brieven aan zijn familie in Zeeland in het corpus en zijn handschrift correspondeert met dat in deze brief. Deze brief is dus niet geschreven door de afzender Adriaan Huysman; vermoedelijk kon hij niet schrijven; zelfs de ondertekening is niet van zijn hand. Er zijn echter ook afzenders die wel kunnen schrijven, maar die ervoor kiezen een derde in te schakelen. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om een plantage-eigenaar (zoals de hiervoor genoemde Carsten Bakker) of een kapitein die een professionele schrijver in dienst had.

Een tweede voorbeeld zien we hieronder in een brief van Maria Le Jeune-Huurman (afbeelding 2.4).⁶⁴ Hier is echter iets anders aan de hand dan bij Adriaan Huysman. Van deze briefschrijfster treffen we drie brieven aan in twee verschillende handen. Maria schrijft een brief aan haar zuster, één aan een vriendin en één aan een vriend, allemaal woonachtig in Amsterdam. Het handschrift in de brief aan vriend M. Senior Henriques wijkt echter af van dat in de andere twee brieven en ziet er beduidend verzorgder uit. Maria ondertekent de brief wel zelf en krabbelt er nog iets onderaan:

⁶³ HCA 30-331, BaB 09-01-2009 163-167.

⁶⁴ HCA 30-322, BaB 07-01-2009 014-015.

*M. Le Jeune
besorgd desen inleggende en send myn 12 kop
vogel saad*

Afbeelding 2.4: slot van een brief geschreven door Alexander Le Jeune, namens zijn echtgenote Maria Le Jeune-Huurman. Ondertekening en postscriptum zijn van de hand van Maria. TNA (Kew, GB), HCA 30-322.

Door het handschrift in deze brief te vergelijken met dat van de echtgenoot van Maria, Alexander Le Jeune, secretaris van de WIC op Sint Eustatius, heb ik vast kunnen stellen dat Alexander deze brief heeft geschreven. Deze brief van Maria Le Jeune is niet in het corpus opgenomen, maar haar twee zelfgeschreven brieven wél. In hoofdstuk 3 waar de opbouw en samenstelling van het corpus besproken wordt, ga ik verder op deze problematiek in.

2.5.3 De (im)materialiteit van het brieven schrijven

Voor het schrijven van een brief had men uiteraard ook allerlei materiële zaken nodig, zoals papier, (veren) pennen en inkt.⁶⁵ Daarnaast werd door

⁶⁵ In de loop van de negentiende eeuw werd de ganzenveer als schrijfpen langzamerhand verdrongen door een stalen pen (kroontjespen). Stalen pennen waren weliswaar bekend vanaf 1548 (Hall 2000: 93), maar werden pas vanaf het begin van de negentiende eeuw op commerciële basis geproduceerd. Aanvankelijk waren zij echter voor velen nog te kostbaar. Vanaf 1837 wordt het gebruik ervan in brieven beschreven (Ruberg 2005: 55). Zie ook Hall (2000: 92): hij vermeldt dat het aantal winkeliers en fabrikanten van ganzenveren in Londen daalde van 34 in 1832 naar 6 in 1899. Inkt werd overigens meestal gemaakt van galnoten, koperrood en gom, zoals

sommigen zand gebruikt om de eventueel niet goed opgedroogde inkt te absorberen, alvorens de brief te sluiten met een ouwel of zegellak. Enveloppen waren destijds overigens nog niet algemeen in gebruik: zo'n 30% van de achttiende-eeuwse brieven in ons corpus heeft een aparte envelop. Een voorbeeld daarvan is te zien in afbeelding 2.5:

Afbeelding 2.5: voor- en achterzijde van een achttiende-eeuwse envelop TNA (Kew, GB), HCA 30-328.

Het merendeel van de brieven functioneert dus nog zonder en heeft een adressering op het briefpapier zelf. Niet iedereen zal zich de genoemde zaken

we hebben gezien in het eerder aangehaalde citaat van Johannes Hamz die deze zaken voor zijn school in Curaçao bestelt: *6 bld Galnoten, 4 Coperroot, 4 bld gomme, om inkt te maaken, want hier is int geheel geen specie te bekoomen* (HCA 30-323, Bab 08-01-2009 062-067).

hebben kunnen veroorloven, maar onze briefschrijvers hadden er kennelijk de beschikking over (en heel incidenteel zien we zelfs het gebruik van luxe papier met goud op snee). Af en toe treffen we in een brief een opmerking aan waaruit we kunnen afleiden dat het niet zo vanzelfsprekend was dat men papier of ander schrijfmateriaal in huis had. Zo vraagt bijvoorbeeld Matthijs Klaasen zich in een brief aan zijn oom en tante af waarom hij maar niets van zijn moeder hoort; heeft zij soms geen papier en pennen in huis?

verders dient deesen als dat ik aan uEd vrindelijk verzoek of uEd zoo goet gelieft Om eens te Schrijven Hoe het tegenwoordig tuijs gesteld is ik kan niet begreipen wat daar aan mankeert of mijn Moeder dood is en of Zij geen panpier of pennen het [heeft] en of ik Haar Zoo veel niet waardig ben want ik heb wel Meer als 20 brieven na huijs geschreeven en geen een weer om gekreegen⁶⁶

Een tweede voorbeeld is afkomstig uit een brief van Laurens Wensel die vanuit Sint Eustatius naar zijn geliefde in Rotterdam schrijft. Ook hij vraagt zich af waarom hij niets van haar heeft gehoord en ook hij brengt het kostenaspect ter sprake:

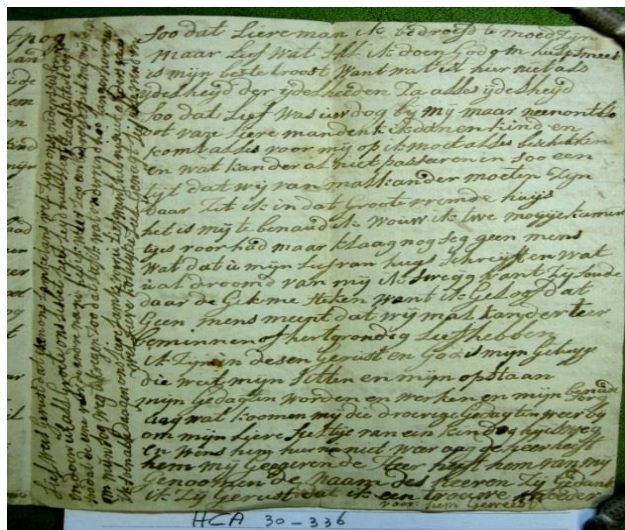
so en soudt gij mij den eeste wier schrijven mar ik sie dat ik de Eer niet maag hebe en so als ik sie dat ik de eer niet mag hebe soo sel ik u laate weete dat deese de laaste brief sel weesen dien ik na u sel sente wandt als ik bij u geen vel papier waardig bin so en bint gij mijn het ook niet waardig en als u E uw vertouijn [fortuin] beeter kan maake als an mijn dan Muet het uw mar duen dat is nu de 4 de brief dien ik na uE sendt en daar seijn geen schepe van sente staasie vertroke of ik heb u E een brief gesonde⁶⁷

Uiteraard moeten we er rekening mee houden dat zowel de moeder van Matthijs als de geliefde van Laurens mogelijk wel brieven hebben gestuurd, maar dat deze zoek zijn geraakt. Tegelijkertijd zullen de met schrijven gemoeide kosten niet voor iedereen op te brengen zijn geweest. We zien dan ook dat sommige briefschrijvers het papier zo optimaal mogelijk benutten door ook de marges te beschrijven, zoals bijvoorbeeld scribent Aagje Luijtsen (afbeelding 2.6):⁶⁸

⁶⁶ HCA 30-338, BaB 678-679.

⁶⁷ HCA 30-325, BaB 4-1-2008 027-031.

⁶⁸ HCA 30-336, zie Moree (2003). Het kruislings beschrijven van het papier, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw enige tijd in de mode was (Ruberg 2005: 55-57), heb ik niet aangetroffen in het achttiende-eeuwse materiaal.

Afbeelding 2.6: vel briefpapier, dicht beschreven door Aagje Luijtsen, TNA (Kew, GB), HCA 30-336.

Ook pennen kosten geld: scholier Willem Ondaatje schrijft vanuit Amsterdam wat wrokkig aan zijn ouders op Ceylon over een oom en tante die hem nogal veel in rekening brengen voor een bosje pennen:

*ik kwam ook om een bos pen, ik moest 4 st: betaalen, daar ik 't by een ander voor 2 st: kan krygen, en een montje vol Eeten, dat kan ik 't huys ook krygen*⁶⁹

Uit de overige inhoud van de brief kunnen we opmaken dat zijn grootvader – bij wie Willem in huis was – enigszins gebrouilleerd was met deze oom en tante.⁷⁰

Naast alle materiële zaken was goed licht, bij voorkeur daglicht, onontbeerlijk om te kunnen zien wat men op papier schreef.⁷¹ Bij kaarslicht

⁶⁹ HCA 30-317, BaB 691-694.

⁷⁰ Zie daarvoor de passage in HCA 30-317, BaB 691-694: ik heb myn Grootvader veels te lief, om in een huys te verkeerem, daar myn grootvader niet mag koomen, ik kan niet zien, dat zy ons liefhebben als wy koomen zyn zy vriendelyk, so is 't by andere menschen ook, ik heb er althans niemen daal gehad, als, een paraplu, dat zal wesen omdat UEd haar een sprij en sakdoeken gestuurt heb, verledede jaar quam broer ook om een paraplu, doe moest broer 8 guld: betaalen.

⁷¹ Tot ongeveer de tweede helft van de negentiende eeuw bleven kaarsen in gebruik om bij te schrijven. Rond 1820 kwamen olie- en camphinelampen op de markt, maar deze hadden nogal wat nadelen. Rond 1850-1860 bood de petroleumlamp een beter alternatief (Ruberg 2005: 58).

schrijven, zou de ogen maar bederven, zo lezen we in een brief van Herman Gossling:

*dog tot heeden niet eens Eenig andtword weer van hem gehad. by
Dag heb geen Tyt, en by nagt & Kaars Schreyven, Myn Oogen te
bederven, syn myn Commissies te behaalen, tans de Pyn niet Wardt.*⁷²

En bij sommige, wat oudere, briefschrijvers liet het gezichtsvermogen eenvoudig te wensen over, zodat zelfs goed licht geen uitkomst meer bood. Debora van Spall-Rademaker schrijft daarover aan haar zoon Pieter:

*ik hoop dat Ued myn brief sal kunnen leesen want myn gesigt wort
slegt ik kan kwalyk met de briel sien te leesen of schryven*⁷³

Briefschrijfster Antonia Donker-van Haeften heeft andere klachten waardoor het schrijven een bezoeking is:

*Ik ben seer swak op mijn senuwgestel en ben meest altijd onder docters
hande en ben swak in mijn hoofd soo dat selfs het schrijve met moijs
gaat en daroem gelievt het slegte schrift en foute over het hoofd te sien
als ue het maar lesen kan is het genoeg*⁷⁴

Ook was het een vereiste dat men tijd kon vinden om een brief te schrijven en dat viel voor sommigen, door drukke werkzaamheden of kinderen die aandacht vroegen, niet mee. Meymerigje Buyk vindt althans in haar baby het beste excuus om zich te verontschuldigen voor haar fouten:

*N.B. ue moet de vouten over het hood sien, want ue dogter gunt my
geen tyt nagt liefe schat*⁷⁵

Briefschrijvers werden soms overvallen door het bericht dat een schip zou gaan vertrekken en de brievenzak zou sluiten. Zij moesten dan haast maken

⁷² HCA 30-341, BaB 5-1-2008 140-145.

⁷³ HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 094-102.

⁷⁴ HCA 30-735, Bab 19-06-2009 013-015. Overigens bevat het corpus nog een sterk op deze brief gelijkend exemplaar: HCA 30-735, BaB 19-06-2009 016-018, bestemd voor broer Willem, terwijl de andere brief bestemd is voor broer Gerard. De passage luidt hier: *als dat ik al haast een jaar soo swak op het seniw gestel heb geweest dat ik gedurig den docter hebbe moete gebruijke en gedurig uijt de godsdienst moet blijve om dat de swakheyt in t hoofd meest sit want met moijs selfs nu schrijve moet daaroem versoekke uee het slegte schrift en foute over het hoofd gelieft te sien.*

⁷⁵ HCA 30-750, BaB 15-06-2009 332-334.

om hun post nog op tijd gereed te krijgen. Scribent Jacobus Dankers zou heel graag veel meer schrijven aan zijn vader Joost, maar kan daar de tijd niet voor vrijmaken, zeker niet nu de brievenzak sluit:

*als zo deese dag: op de rheede komende & Juijst die tijd Een ~~schip~~
Schip Zijn brieven Zak Sluijt zo dat UE kunt denke dat dit met uitterste
haast geschied, hier te S: Eustatius ziet het er maar drovig uit alsoo
alhier op den 12 October 1780 Een Swaar Orcan heeft gewaaijd
Waar door veel shade is ver oorsaakt & tot heden nog verscheijde
Scheepen zijn vermist die nog niet te regt: zijn [...] zo de Tijd mij toe
lyt zoude ik UwelEd: Een dag: verhaal kunnen doen⁷⁶*

En dan zijn er ook nog briefschrijvers die weinig tijd hebben, juist omdat zij zo druk zijn met het *schrijven van brieven*. De jonge Cornelis van Spall, die zijn brief om half vier 's nachts zit te schrijven, laat het volgende aan zijn broer en schoonzus weten:

*Lieve Broer en Suster, de tijd laat 't mij niet toe, om UEd: breedvoerig
te melden, om reden, ik mijn handen vol hebt, om alle die brieven
klaar te maeken aan de vrienden, vader stelt zij op, en ik copieer, en
Char-les is van getuygen, geen ogenblik hebt ik voor mijn eijgen, dus
bidde wij op 't aldervriendelijkst niet qualijk gelieft te nemen, dat den
inhoud kort is⁷⁷*

Sommige zinsnedes waarin tijdsgebrek wordt aangevoerd om een brief af te breken, doen overigens eerder denken aan formulair taalgebruik, waarover in de volgende paragraaf meer. Ruberg (2005: 83) geeft aan dat er op dergelijke frasen kritiek wordt geuit in de door haar onderzochte elitebrieven (1770-1850) en dat een zin als 'in haast vat ik de pen op' verboden werd door bepaalde brievenboeken.⁷⁸ Ik besluit met een voorbeeld van zo'n slotformule, geschreven door J.L. Franse vanuit Curaçao, ter illustratie:

*verders mijn waarde Huijsvrouw de tijt latt mij nidt langer toe om
meer te schrijven en ik zal het naasten brief beeter maaken zo breeke
ik meede af⁷⁹*

⁷⁶ HCA 30-321, BaB 06-01-2009 082-083.

⁷⁷ HCA 30-719-1, BaB 2-1-2008 064-067.

⁷⁸ Een van de voorbeelden van Ruberg (2005: 83) is afkomstig uit een brief geschreven in 1828 door Abrahamine Hubrecht-Steenlack en luidt als volgt: 'De tyd dringt my te eindigen, (schoon Papa zegt het zeer onbeleefd is dit te schryven)'.

⁷⁹ HCA 30-350, BaB 05-01-2010 352-355.

2.5.4 *Formulair taalgebruik: openings- en slotformules*

De formules die in de achttiende-eeuwse schrijfpaktijk gebruikt werden, zijn voor ons onderzoek van groot belang en dan gaat het, voor dit proefschrift, met name om het onderscheid tussen formulair en niet-formulair taalgebruik binnen het epistolaire teksttype. De formules zijn immers vermoedelijk in segmenten (of als geheel) opgeslagen in het geheugen en dat betekent dat de morfologie en de syntaxis ervan minder dicht bij het spontane taalgebruik van een briefschrijver (kunnen) liggen in vergelijking met de overige inhoud van de brief.⁸⁰ Voor mijn onderzoek heb ik dan ook wanneer het vermoeden bestond dat een bepaalde variant frequenter (of juist minder frequent) optreedt in formules, de niet-formulaire zinsneden onderscheiden van de formulaire (zoals hierna te lezen is in de hoofdstukken 4, 5, 6 en 9; het onderzoek naar de apocope van de slot-*n* (hoofdstuk 7) gaf geen aanleiding om dit onderscheid aan te brengen en bij het diminutiefsuffix (hoofdstuk 8) is de frequentie van het verschijnsel in formules te laag om dit onderscheid te maken).

Om de formules te isoleren van de overige tekst is het uiteraard van belang om ze te identificeren. De meest voor de hand liggende plaatsen om een formule aan te treffen zijn het begin en het slot van een brief aangezien de meeste briefschrijvers in die posities standaard aandoende tekst gebruiken om hun brief in en uit te luiden. In deze subparagraaf zal ik, uitsluitend ter illustratie, enkele veelgebruikte formules uit het achttiende-eeuwse briefmateriaal onder de aandacht brengen. Op de overdracht van de formules ga ik hier niet verder in; daarover is in § 2.3 al het een en ander opgemerkt. We hebben daar gezien dat brievenboekjes weliswaar formules aanbieden, maar dat die maar ten dele overeenkomen met de in het *Brieven als Buit-*materiaal gebruikte formules (Rutten & Van der Wal 2012, Van der Wal & Rutten 2013). Het lijkt er dan ook op dat brievenboekjes op het gebied van formulair taalgebruik geen directe inspiratiebron zijn geweest voor onze briefschrijvers, maar dat de formules op school of thuis aangeleerd werden door het (voor)lezen en kopieëren van brieven. In deze paragraaf beperk ik mij dan ook tot het bespreken van het feitelijke gebruik van de formules in de laat achttiende-eeuwse schrijfpaktijk.

In contrast met het zeventiende-eeuwse *Brieven als Buit-*materiaal (Nobels 2013) valt op dat een destijds veel gebruikte openingsformule, de zogenaamde *health formula*, ruim honderd jaar later iets anders geformuleerd wordt. In de zeventiende eeuw treffen we de formule meestal aan als: *hierbij*

⁸⁰ Zie over formulair taalgebruik: Wray 2002. Haar definitie luidt als volgt: ‘a sequence, continuous, of words or other elements, which is, or appears to be, prefabricated: that is, stored and retrieved whole from memory at the time of use, rather than being subject to generation or analysis by the language grammar’ (Wray 2002: 9).

laat ik u weten dat ik nog **kloek** en gezond ben, terwijl we in de achttiende eeuw lezen: *hierbij laat ik u weten dat ik nog fris en gezond ben*. Het woord *kloek* ontbreekt overigens geheel in het achttiende-eeuwse corpus. De uitdrukking *fris en gezond* (iets vaker gespeld als *vris en gezond*) komt overigens ook in Duitstalige brieven uit dezelfde periode voor (Gaspar 2003: 79) en in negentiende-eeuwse Duitse brieven treffen we haar eveneens aan, maar vaker vinden we daarin *gesund und wohl* (en variaties daarop) (Elspaß 2005: 163-166).⁸¹ *Fris en gezond* wordt nog wel aangetroffen in het achttiende-eeuwse corpus, maar veel minder dan zijn voorganger *kloek en gezond* in het zeventiende-eeuwse corpus, en veelal in brieven van de middenlage en lagere klasse (Rutten & Van der Wal 2012, Van der Wal & Rutten 2013).⁸² Ik geef hier enkele voorbeelden:

- (1) *Dese dient om uw liefe maats te late weeten als dat ik nog vris en gezondt ben hoope van uw alle het zelve te hoore*⁸³
- (2) *kan niet Na laten UE deese wynige lettere toe te zenden dat ik dóór gods duirbaare Zegen nog vris en gezond ben hoope*

⁸¹ In de enkele (7) Duitstalige brieven (uit 1781) in het *Brieven als Buit*-materiaal die tot nu getranscribeerd zijn door Jos Kaldenbach vinden we zowel *gesund und wohl* als *frisch und gesund*. Laatstgenoemde verbinding treffen we aan bij Jan Frerichs die aan zijn ouders in Oostfriesland schrijft: *Gooft gedanckt, ich bin nog Fris und gesund, das ich es nich beßer ver langen kann, und das hofe ich Von euch allen auch: Solt es anders Sein, es Sol mir von Herten Leit sein* (HCA 30-355, BaB 06-01-2010 034-035). Van deze Jan hebben we ook een Nederlandstalige brief aan zijn slaapbaas in Amsterdam (HCA 30-355, Bab 06-01-2010 032-033). Jan spelt zijn achternaam dan als Frederiks en schrijft: *ik doon uw Eedelen too weeten als dat ik nog vris en gesund bin en dat hoope ik van uw Eedelen ook soo het anders saude sein het saude meer van herten leit sein*. En zie ook de voorbeelden in Gaspar (2003:79), noot 6. In het corpus van Gaspar vinden we verder nog dit voorbeeld (inv.nr. 45-689a/b, jaar 1790): *Herz viel gelipter soon und dogter, ich habe deine brief richtigh erhalte und daer aus erseen daß sij nogh vriß und gesundt sein, welches mir von hertze lieb is, und mir seindt godt seij dank auch nogh alle vriß und gesondt*.

⁸² De uitdrukking *fris en gezond* komt in het totale corpus 90 keer voor bij 65 scribenten. Dat is niet altijd in de hier besproken formule: we treffen de uitdrukking ook aan in zinnen als *onse bartye is vris en gesont die heeft de pokkies gehadt maar is daar heel wel afgekome* (HCA 30-719-1, BaB 3-1-2008 041-045). 80 voorkomens (van 59 scribenten) treden op in een formule; dat hoeft overigens niet altijd een openingsformule te zijn. De uitdrukking komt incidenteel ook in een formule in het middendeel van de brief voor of aan het slot: *nauw niets meer als de Grootnis an ons Vaders en Moder SuSters En Broers: dat ik fris en Gesund ben het welk ick ock hoop van haar alle* (HCA 30-358, BaB 3b-1-2008 329-330).

⁸³ HCA 30-318, BaB 05-01-2010 040-041.

- dat 't met UE ook zoo mag zyn anders zouw 't myn leet zyn om te hoore*⁸⁴
- (3) *ik kan u niet nalate om een letterje te schryven als dat ik door gods goetheyt nog vris en gesont ben en ik hoop het selve van u te horen en soo het and was dan sou h het myn van herte leet syn*⁸⁵

In de zeventiende eeuw werd de formule vaak nog uitgebreid met allerlei subformules, zoals in onderstaand voorbeeld:

*als dat ick en ul vader en min vaeder en moeder noch klock en gesont sein, godt sij lof van syn groote genade gelijk ik hoop van vl mijn lief te verstaen het welcke mijn van herten seer lief om te hooren is waer het Anders het waer ons van herten leet dat wedt godt almachtich die en kender van alle herten is*⁸⁶

Dergelijke tamelijk uitgebreide formules met veel inbeddingen komen in het achttiende-eeuwse materiaal minder vaak voor dan in de zeventiende eeuw (Rutten & Van der Wal 2012, Van der Wal & Rutten 2013). Zo trof ik bijvoorbeeld de religieuze subformule, *dat weet God die een kender van alle herten is*, slechts twee maal aan, bij twee Vlissingse briefschrijfsters.⁸⁷

- (4) *ik laat u weeten als dat ik god dank een goedestaat van gezondheid geniete beneevens ons soon en nigt mieti en haar kind myn lieve man ik hoop dat gy deese brief ook in een goeden staat van gezondheid sult ontvangen waar na ik nagt en dag verlange om eens van u myn lieve man tee hooren **dat weet god die een kender der herten is***⁸⁸

⁸⁴ HCA 30-321, BaB 06-01-2009 093-094.

⁸⁵ HCA 30-339, BaB 4-1-2008 190-191.

⁸⁶ Zoals aangehaald in Van der Wal & Rutten (2013).

⁸⁷ Deze formule wordt overigens ook diverse keren gebruikt in de brieven van Hendrikie de Cerff-ten Broek (Van der Wal 2010). Aangezien Hendrikie deze brieven echter niet zelf schreef, zijn ze niet opgenomen in het achttiende-eeuwse corpus. Het enige briefje dat wel van Hendrikies hand blijkt te zijn, bevat de formule niet. De formule is geïnspireerd op het bijbelboek Handelingen 1:24: En zij baden en zeiden: 'Gij Heere! Gij Kenner der herten van allen, wijs van deze twee een aan, dien Gij uitverkoren hebt' en Handelingen 15:8: 'En God, de Kenner der herten, heeft hun getuigenis gegeven, hun gevende den Heiligen Geest, gelijk als ook ons'. Deze specifieke uitdrukking was al lang in gebruik, zie een citaat in het WNT (lemma: *kenner*): 'Of haer herten alle alzo ghestelt waren, dat weet Ghodt, die een kender der herten es, V. VAERNEWIJCK, *Ber. T. 2*, 66 [1566]'.⁸⁸

⁸⁸ E. Reichert-Hiemands, HCA 30-331, BaB 09-01-2009 070-073.

- (5) *ik hoop het self van UE te mogen hoeren war het hnders [anders] het soude mijn van herte let wesen **dat wet god die kender hlle [alle] herten is***⁸⁹

De *health formula* met als thema ‘gezondheid’ kent trouwens ook variaties op de bewoordingen *fris en gezond*, zoals *welvaarende, een goede staat van gezondheid* of *welstand*. Enkele voorbeelden zijn:

- (6) *Deese is Dienende om UE Mijn zoon te laten weeten Als Dat ik door des Heeren Zeegen nog seer welvaarende ben Benevens UE suster en onse verder familje Hoope dat UE Deese weijnig Letteren ook nog in Een volmaakte staat zal moogen ontfange was het Anders met u soo soude het mijn van Herten leed weesen om te hooren*⁹⁰
- (7) *Desse is om UE te dienen als dat ik den Goede Got heeft te Danke voor Zijn Zeegen En Gezonthijt verhaalende dat desse uE met u waarde vrouw in selven goeden staat ter Hant moge Komme so niet dan weed got dat het mijn van Harten Leet Zoude Zijn om te hoore*⁹¹

Ook in de ons omringende landen werd de *health formula* gebruikt in soortgelijke bewoordingen. We hebben hier dan ook te maken met gemeenschappelijke briefconventies die in heel West-Europa voorkwamen (Ruberg 2005: 84-85). In Sogner & Van Lottum (2007: 165-166) treffen we de formule aan in zeventiende-eeuwse Noorstalige brieven, geschreven vanuit Amsterdam. Gaspar (2003: 50, 79) wijst op de verwantschap met Duitse beginformules uit de achttiende eeuw; in Sandersen (2007: 276) vinden we een soortgelijke formule (*helsen og sundhed*) in negentiende-eeuwse Deense soldatenbrieven. Elspaß (2005: 163-166) geeft negentiende-eeuwse Duitse voorbeelden van de formule en uit dezelfde eeuw stammen de Finse voorbeelden in Laitinen & Nordlund (2012: 77).⁹² Ook de Engelse traditie laat dergelijke formuleringen zien, bijvoorbeeld in brieven geschreven rond 1790 door de familie Clift uit Bodmin, Cornwall (Austin 1973). Een voorbeeld hiervan is:

⁸⁹ Helena Adriaansen-Sap, HCA 30-331, BaB 09-01-2009 187-189.

⁹⁰ M. Lebeke-van der Lee, HCA 30-330, BaB 858-860.

⁹¹ Matthijs Hansen, HCA 30-352, BaB 17-06-2009 464-465.

⁹² Volgens Gaspar laat dit de mogelijkheid open dat een eventueel gebruikt voorbeeldenboek oorspronkelijk in het Duitse taalgebied samengesteld is. Aangezien dergelijke formules echter ook voorkomen in de Engelse en andere tradities, lijkt dit mij onwaarschijnlijk.

I have took the oportunity of writing you those few lines hoping it will find you in good health as I Bless god this leaves me at present and to let you know that I am Now in Southampton (Austin 1973 [1998: 327]).

Austin (1973 [1998: 333]) merkt op dat de *health formula* voor het Engels terugvoert naar de veertiende eeuw en bijzonder lang populair bleef. In het laat achttiende-eeuwse Engeland werd de formule echter voornamelijk geassocieerd met de lagere klassen en bespot in parodieën die men erop maakte in literair werk. Dat bespotten van de uitgebreide formule zien we ook voor het Nederlands. Dat gebeurt al in een zeventiende-eeuws brievenboek met een schertsende aard, de uit het Engels vertaalde *Nederduytsen Briefdragher* (1645) van Nicholas Breton (Van der Wal & Rutten 2013).⁹³ En we zien het ook in de vroege achttiende eeuw bij Justus van Effen (*De Hollandsche Spectator*) in de al eerder aangehaalde brief van Klaas Janssen (Van Effen 1731: 50). De brief begint zo:

Ik laat ulieden weten dat ik nog kloek en gezond ben; wenschte van harte 't zelve mee te kunnen zeggen van ulieden hooggeachte Paarden. Niet, Menheer, dat ze dood zyn, of zo; neen dat zou te veul van myn ezeid zyn, en zo als onze Domini wel zeyd, niemand sterft voor zyn uur.

We mogen aannemen dat de openingsformule van de ten tonele gevoerde Klaas Janssen niet als lichtend voorbeeld werd gezien. Bovendien is het tamelijk ongebruikelijk om in de gezondheidsformule in te gaan op de gezondheid van paarden. We vinden bij Van Effen trouwens nog een tweede aanwijzing dat deze formule behoorlijk gedateerd was (Van Effen 1732: 55). Van Effen levert kritiek op de Nederlandse briefstijl met zijn uitgebreide titulatuur en omstandige formuleringen en zet deze af tegen de eenvoudige briefstijl uit de tijd van de Romeinen:

Zoude hy zig wel kunnen verbeelden, dat in plaats van duizend nederige verschooningen, wegens de gebruikte stoutheid, dusdanige brief misschien zoude begonnen hebben met de volgende laffe en onbeleefde uitdrukkingen: Indien gy gezond bent, zo is het wel, ik ben nog gezond! 't Is egter de waarheid, en ik zal in 't voorbygaan aanmerken, dat zulks veel overeenkomst heeft met de briefstyl van

⁹³ De oorspronkelijke titel luidt *A Poste with a Packet of Mad Letters* (1602). De volledige Nederlandse titel is: *Nederduytsen briefdragher geladen met een pack van verscheyde oubollige, diepsinnige, vernuftige, en tijtverdrijvende brieven en hare antwoorden. Dienstich om 't Verstandt te scherpen ende oock vermaeckelijck voor alle Menschen. Wel-eer gestelt in 't Engels door Nicholas Breton. Het woord oubollig moeten we hier opvatten als 'dwaas, grappig' (WNT).*

onze Voorvaderen! Ik laat U weeten, dat ik nog kloek en gezond ben; Hoope dat het met U ook zo zal zyn; ware het anders, 't zoude my van harten leed zyn.

Van Effen geeft blijkbaar de voorkeur aan een korte openingsformule, zonder al te veel plichtplegingen. Uit het feit dat hij de 'kloek en gezond'-formule typeert als de briefstijl van 'onze Voorvaderen' kunnen we afleiden dat deze openingsformule destijds in bepaalde kringen als archaïsch werd beschouwd.⁹⁴

We treffen naast de *health formula* ook andere manieren aan om een brief in te leiden. Een tweede, veel gebruikt thema is de staat van de correspondentie. Er wordt iets opgemerkt over een ontvangen brief of over eerder verzonden brieven. Dergelijke formules werden overigens soms ook gebruikt in combinatie met de *health formula*. Enkele voorbeelden zijn:

- (8) *met zeer veel aangenaamheid heb ik weederom het genoeg gehad UEd zeer vriendelijke lettere van den 15 october 1779 zo orgéneel als dublikaat zeer wel ontfangen te hebben waar uit ik met zeer veel blydschap UEd beider welstand beneevens die van UEd twee lieve kindere vernoomen hebben*⁹⁵
- (9) *Uwe Missive van dato den 20 Julij LL: is mij zeer wel ter hand gekoomen, en daar uijt vernoomen dat uwe de missives door mij aan uwe gezonden, hebt Ontfangen, het welk mij liev en aangenaam was te verneemen, als mede die per 't schip de Spoor gevoerd wordende door schipper Jan de vos, op welke deeze uwe laatgezonde aan mij in andwoord is Dienende*⁹⁶

Het kan overigens gebeuren dat een briefschrijver een formule niet helemaal onder de knie lijkt te hebben, zoals we bijvoorbeeld zien bij briefschrijfster Antje Cornelis, die elk van haar zes brieven (geschreven tussen december 1779 en mei 1780) op deze manier begint:

- (10) *ue is dienende als dat het met ons gesontheit nog alles redelyk wel is*⁹⁷

⁹⁴ Zie Ruberg (2005: 207-210) voor kritiek op gelegenheidscorrespondentie (rouwbrieven en nieuwjaarswensen).

⁹⁵ A. van Haften, HCA 30-735, BaB 18-06-2009 091-093.

⁹⁶ Cornelis de Somer, HCA 30-330, BaB 887-899.

⁹⁷ HCA 30-339, BaB 4-1-2008 169-170.

Een hierop lijkende formule komen we wel vaker tegen, maar dan vinden we eerder zinnen als *deser is dienende om UE te mijn welstant te laete weeten*.⁹⁸ De positie van *ue* is dus nogal vreemd in de brieven van Antje Cornelis en zij lijkt dan ook een eigen formule te hanteren.

Zoals al eerder opgemerkt: in het middendeel van de brieven vinden we de meer persoonlijke mededelingen, geschreven in meer particulier en creatiever taalgebruik.⁹⁹ Ook in het middendeel moeten we er echter op bedacht zijn soms formulair taalgebruik aan te treffen. De hoeveelheid formules die een briefschrijver gebruikt, hangt in veel gevallen af van zijn of haar schrijvervaring: zijn het er veel, dan impliceert dat over het algemeen dat we te maken hebben met een scribent met weinig schrijvervaring voor wie de formules houvast bieden (Elspaß 2005: 192, Rutten & Van der Wal 2012). Een meer geoefende schrijver is beter in staat om afstand te nemen van standaardformules. Dat concludeert ook Austin (1998, 2000) in het al eerder aangehaalde onderzoek: zij ziet dat de formules nog wel gebruikt worden in formele en zakelijke correspondentie, maar dat men in brieven aan vrienden en familie zijn creativiteit de vrije loop laat. Een voorbeeld van een niet-formulaire openingszin zien we in ons corpus bij de al eerder genoemde briefschrijfster Maria Le Jeune-Huurman. De thematiek van de opening in deze brief aan haar zuster is weliswaar traditioneel (de staat van de correspondentie), maar Maria geeft er een eigen draai aan:

- (11) *alweer een brief sonder dat hy dind tot antwoor op uE misieve Margo Margo wat bind gy stouyt wat moit ik dinke dat ik geen tyding van u hoor gy bind den heele dag met de pen in de hand en daar skiet geen een reegel voor myn over*¹⁰⁰

Hoe sommige, waarschijnlijk minder geoefende, scribenten zich vastklampen aan formules zien we in een gezamenlijke brief, geschreven door vier mannen vanuit Sint Eustatius aan hun vrouwen in Gouda. Elk van de mannen heeft

⁹⁸ Een van de brievenboekjes geeft een suggestie voor een openingsformule die er sterk aan doet denken: *Deze zal dienen om UE te bedanken dat UE [...]* (Koolenkamp 1764: f6V).

⁹⁹ Uiteraard zijn ook opmerkingen over de gezondheid persoonlijk van aard. Over het algemeen geldt echter dat de opmerking geplaatst wordt om te voldoen aan een briefconventie. Wanneer de gezondheid in werkelijkheid te wensen over laat, wordt dat pas later uit de doeken gedaan.

¹⁰⁰ HCA 30-348, BaB 17-06-2009 428-432. Zie over deze brief de *brief van de maand juni/juli 2011* op <www.brievenalsbuit.nl> [8/4/2013].

recht op een stukje tekst, maar elk vult dat uitsluitend met (identieke) formules.¹⁰¹

- (12) *heer waarde en Zeer geliefde vrou ik laat u weeten hls [als] dat ik door de segen van got nog fris en ge sont ben en ik wens het self van mijn lieve vrou dat u got ook soo Mag Zeegenen Met ge-sont heid [?] en verders duijsent maal ge nag han [aan] mijn lieve vrouw hlieda [alieda] van der burch van mijn u lief hebbende man Arij van der burch*
- (13) *heer waarde en seer l ge liefde vrou en kinderen l ik laat u edelen weeten hls [als] dat ik nog fris en ge sont ben en ik wens dat got ul ~~ook soo~~ mijn lieve vrou ook soo mag seegenen met ge sont heid en verders duijsent maal ge nag han [aan] mijn lieve vrou maria sobbers van mijn u liefhebben de man Dirk van der burch*
- (14) *heer waarde en seer geliefde vrou ik laat uE weete hls [als] dat ik nog fris en ge sont ben en ik wens dat got u mijn lieve vrou ook soo mag seegenen met ge sont heid en verders duijsent maal ge nagt han [aan] Mijn lieve vrou maria ver Meule van mijn u lief hebben de man frederik van der burch*
- (15) *Aeer [eer] waarde en seer ge liefde vrou ik laat uE weeten hhs [als] dat ik nog fris en ge sont ben en ik wens dat got u mijn lieve vrou ook soo Mag seegenen met ge sont heid en verders duijsent Maal genagt han [aan] mijn lieve vrou maria Spernaij van mijn u lief hebbende man Jan Van leeuwen*

De mannen blijken ooggetuigen te zijn geweest van een zware orkaan (bekend als *The Great Hurricane* van 1780), maar melden daar in een gezamenlijke passage slechts kort iets over, vermoedelijk omdat zij te weinig schrijfervaring hadden om hun belevenissen om te zetten in tekst.

Aan het einde van een brief wordt het tijd voor een slotformule. Briefschrijvers kondigen daarin aan dat zij de brief gaan beëindigen – vaak wordt dat omkleed met excuses – en zij brengen (soms vele) groeten over. Enkele voorbeelden zijn:

- (16) *geliefde suster Vaart Wel, Vaart tydelyk en Eeuwig Wel. Ik ben en blyve met alle hertelyke liefde en toegeneegentheid.*

¹⁰¹ HCA 30-325, BaB 4-1-2008 064-068. Overigens werd de brief door één van hen geschreven. Zie ook de *brief van de maand september 2010* op <www.brievenalsbuit.nl>[8/4/2013].

- Hertelyk Geliefde suster UWEdDWZLiefhebbende Broeder Wrd V Vloten*¹⁰²
- (17) *ik versoek de groetenis aan alle goede vrinde syt duysenmaal van my gegroet na dat uw, my liefde man in beschermen des alderhoogten bevollen heb verblyve met alle agten en eerbiet waarde en liefde man ue liefhebbende vrouw meymerigje buyk geb kleynhens nagt lief*¹⁰³
- (18) *nu myn waarde lief hier meede breek ik af met de pen maar niet met mijn harte en ik wensche UEd zeegen en gesondtheij ~~en~~ en verders alles wat u noodeg is zoo na den lechhaame als na de ziele beyde en al het noodeg in dit niwe Jaar Blyve met alle agteng UEd Liefhebbende Mennaar Tot –ter doot Ruwert Corneeles [...]Zijt van mijn gegroet Myn Lief VaarWel*¹⁰⁴

Nu er aardig wat voorbeelden van formules de revue zijn gepasseerd, zijn er ten slotte nog enkele – uitzonderlijke – gevallen waarin scribenten de draak steken met formules. We zien dit bijvoorbeeld bij scribent F.W. Wiehe, die een brief aan zijn neef en nicht in Amsterdam op de volgende manier afsluit:

- (19) *Adjos Leef wel En ik verblyve UEd: Dienar & Kapstok Fredk. Wilm: Wiehe*¹⁰⁵

Het woord *kapstok* kon destijds in overdrachtelijke zin gebruikt worden als aanduiding voor ‘een gek, een malle vent’ (WNT) en Wiehe zet het kennelijk in als zelfspot.¹⁰⁶ Ook briefschrijver Ferdinand Matthijssen maakt zich er met een grapje vanaf. Van hem hebben we twee vrijwel identieke brieven in ons corpus, één gericht aan zijn moeder en zuster en één aan zijn tante en nicht. In de brief aan laatstgenoemden veroorlooft Ferdinand zich de slotformule:

¹⁰² HCA 30-341, BaB 5-1-2008 110-114. Wernard van Vloten is overigens de enige scribent in dit corpus die als onderdeel van zijn slotformule de woorden *vaart tydelyk en eeuwig wel* uit zijn pen laat vloeien. Dit is een bestaand onderdeel van een in omloop zijnde formule. We treffen het aan in de hiervoor besproken *Nieuwe Handleiding tot de Manier van Brieven Schryven* (1770: 84): *Vaart wel lieve Vrienden, vaart tydelyk en eeuwig wel, en zyt verzekerd dat ik tot de dood toe blyven zal, enz.*

¹⁰³ HCA 30-336, BaB 1063-1065.

¹⁰⁴ HCA 30-358, BaB 3b-1-2008 395-397.

¹⁰⁵ HCA 30-321, BaB 06-01-2009 064-066.

¹⁰⁶ Ruberg (2005: 75) kwam een soortgelijke kwinkslag tegen in een brief uit 1821. Salomon Dedel schrijft aan zijn nichtje Julie: *Heb Ik de Eer mij te noemen Hoog: Wel: Geb: Vrouwe en Prinses, Uw: Hoog: Wel: Geboren: onderd: en Dienstw: Kapstok: S: Dedel.*

- (20) *Hier meede breek ik af en blyve u getrouwe neef tot den ingang van mynen doot met met je gat bloot*¹⁰⁷

Tegenover zijn moeder en zus haalt hij dit grapje echter niet uit en eindigt hij op serieuze toon met *tot den ingang van mynen doot*. Kennelijk wist Ferdinand heel goed welke personen zijn ‘spotterij’ zouden waarderen. De twee vrijwel identieke brieven van Ferdinand doen denken aan een ander fenomeen dat we in het *Brieven als Buit*-materiaal aantreffen, het zogenaamde *eveleens* schrijven. Ferdinand schreef echter aan twee verschillende geadresseerden en dat is bij *eveleens* schrijven niet het geval, want dan is er sprake van één geadresseerde. In § 2.6.2 ga ik nader in op dit verschijnsel.

2.6 Het versturen en ontvangen van brieven

2.6.1 *Het postverkeer in de achttiende eeuw*

Het binnenlands postverkeer was aan het eind van de achttiende eeuw redelijk snel en betrouwbaar, maar dat gold niet voor post die over zee verstuurd moest worden (Ruberg 2005: 59).¹⁰⁸ Op zo’n lange reis kon er onderweg uiteraard van alles mis gaan met het schip en de lading, waaronder brieven. Bovendien had de VOC, met name in haar beginperiode, liever niet dat er veel post naar haar werknemers verstuurd werd omdat zij vreesde voor het uitlekken van belangrijke informatie (Moree 2003: 11). De controle hierop was echter aan het eind van de achttiende eeuw al behoorlijk minder dan voorheen. Men diende echter nog wel rekening te houden met eventuele censuur wanneer men gebruik maakte van het eigen postsysteem van de VOC. Velen zochten dan ook hun toevlucht tot een illegaal netwerk van vrienden en kennissen, die – al dan niet tegen betaling – post meenamen aan boord van een schip naar de Oost. De aanduiding ‘met vriend die God geleijde door zee’, vaak afgekort tot D.G.G. – die we veelvuldig tegenkomen op adresseringen in het brievenmateriaal – duidt erop dat een brief langs minder officiële kanalen vervoerd werd (Moree 2003: 36).¹⁰⁹ Ter illustratie dient onderstaand voorbeeld (afbeelding 2.7).¹¹⁰

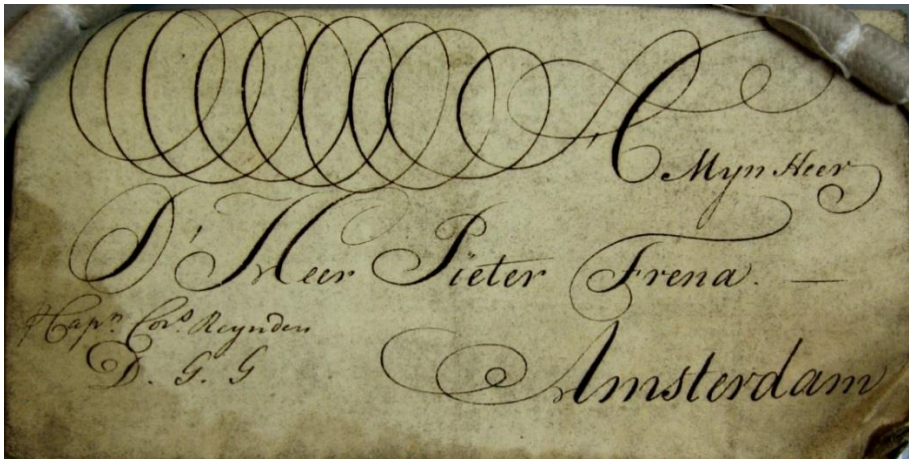
¹⁰⁷ HCA 30-358, BaB 3b-1-2008 338-339.

¹⁰⁸ Vanaf 1794 werden er boetes ingesteld op het verzenden van brieven buiten de post om, maar dat verhinderde niet dat er nog steeds brieven werden meegegeven met diligences, stoomboten, veerschepen en trekschuiten. Vanaf 1807 werd er daarom door de regering een staatsmonopolie ingesteld op het transport van brieven (Ruberg 2005: 60).

¹⁰⁹ Zie voor een beschrijving van het postvervoer ten tijde van de VOC ook Moree (1998).

¹¹⁰ HCA 30-321, BaB fotonummer 06-01-2009 022.

*Myn Heer
D'Heer Pieter Frena
Amsterdam
p. Capⁿ. Cor^s. Reynders
D.G.G.*

Afbeelding 2.7: adressering aan Pieter Frena, TNA (Kew, GB), HCA 30-321.

Wanneer het poststuk zijn bestemming bereikte, in de Republiek of overzee, was het de bedoeling dat de geadresseerde de portiekosten voor zijn of haar rekening nam.¹¹¹ Een mooie getuigenis daarvan zien we in de al eerder besproken brief van de vier mannen die vanaf Sint Eustatius aan hun vrouwen in Gouda gezamenlijk één brief schrijven. De afzenders benadrukken dat de portiekosten ook gezamenlijk door de vier geadresseerden gedeeld moeten worden:

en hl [al] de gouwenaars zijn nog fris en gesont en den 22 hpril [april] dan moet ons binne verwagte voor vast en jijluy moet den b[?] brief met uw viere betalen¹¹²

¹¹¹ De Postwet van 1850 voorzag in de invoering van postzegels, maar pas in 1870 werden postzegels de norm (Ruberg 2005: 60-61).

¹¹² HCA 30-325, BaB 4-1-2008 064-068.

Niet iedereen was overigens blij met (bepaalde) post, want dat betekende voor sommigen een aanslag op een krappe beurs, zoals we zien in een brief van weduwe Entink-Hubert:¹¹³

Ik ben soo knorrig ik kryg daar een brief van van den berg een communicatsel brief dat hy weer trou [trouwen gaat] die brief kost myn 9 stuyvers. ik wensten liefver dat hy wat van syn schulden aan myn betalde ik heb het teegenwoordig wel van doen in desen bedrofde omstandigheyt ik sie dat hy de wissel betale sal siet dat UE soo veel kryg als UE kunt en dat UE dan voor myn ook sorgen sal¹¹⁴

Weduwe Entink-Hubert vindt het kennelijk nogal vervelend te moeten betalen voor een brief van Van den Berg, waarin hij haar laat weten dat hij weer gaat trouwen. Blijkbaar is hij haar nog geld schuldig. Zij zou liever zien dat hij zijn schulden afbetaalt nu zij onlangs weduwe is geworden en krap bij kas zit. In een postscriptum maakt Entink-Hubert nogmaals een opmerking over deze schuld en vraagt aan de geadresseerde (haar zwager) er bij Van den Berg op aan te dringen dat hij zijn brieven ‘onder couvert’ verstuurt (waarmee bedoeld wordt dat de brief meegezonden wordt bij een andere brief); die werkwijze jaagt haar immers niet op kosten. Als laatste voorbeeld noem ik hier briefschrijver Jan Toering. Toering is gewend de brieven aan zijn vrouw per adres te versturen naar Jan van der Plas. Hij voelt zich nu echter wat bezwaard omdat hij niet zeker weet of zijn vrouw nog bij Van der Plas in huis is. En waarom zou Van der Plas dan nog de portikosten voor zijn rekening nemen?

ik Nogtans altoos in tweijvel Bent of het uE ter hant Sel koomen want ik weet aan geen Ander te Schrijven als aan Jan van der Plas want tot mijn Leetweesen weet ik Niet in wat Plaats Dat uE is ook weet Jk Niet of uE met vrindschap daar uijt het huijs gegaan Js of Niet En of UE Daar komt of Niet [...] Maar Deesen Schrijf ik om Dat ik vasstelijk weet als Dat Het wel Besorgt sal worden sonder Een Duijt omkosten van Hem [Van der Plas] want Een mens siet Daar Dikwels op En Denkt waar om sal ik Een anders [een ander zijn] Briefen Betalen Daar ik geen Avaaren meede heeft [met wie ik niets te maken heb]¹¹⁵

Toering vindt uiteindelijk een andere oplossing: zijn brief kan onder couvert van een brief van de timmerman verstuurd worden:

¹¹³ Ook in de brieven (1786-1799) van Christina van Steensel aan haar man Jean Malherbe wordt geklaagd dat de (binnenlandse) portikosten nauwelijks op te brengen zijn (Ruberg 2005: 62).

¹¹⁴ HCA 30-317, BaB 722-726.

¹¹⁵ HCA 30-319, Bab 1105-1107.

ik Durf het Nu Niet aan Jan van Der Plats Aadreseeren want Di het meede neemen sou heij Blijft op Staasis [Sint Eustatius] Daar om heb ik het in De timmer man seijne gelij¹¹⁶

2.6.2 *Eveleens schrijven*

Tijdens de lange intercontinentale reis die een brief moest afleggen, kon er uiteraard van alles misgaan. Veel post ging onderweg verloren of kwam in de handen van kapers terecht. Briefschrijvers maakten zich daar dan ook terecht zorgen over en sommigen hielden er bij het opstellen van de brief rekening mee dat een brief in verkeerde handen kon vallen. Dat zien we bijvoorbeeld in een brief van Meymerigje Buyk die haar man bericht over de geboorte van hun dochtertje. Zij besluit – juist met het zoek raken van brieven in het achterhoofd – niet te veel over haar bevalling uit te weiden:

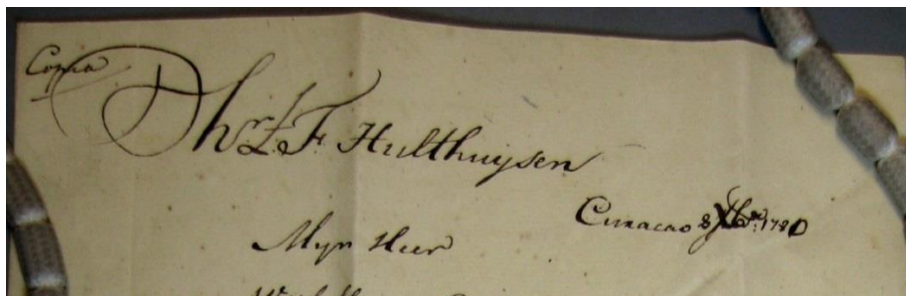
Wat de verlossen aangaat dat heeft ook wel gaan kennen ik sal ue daar omstandig niet niet van schryven om als de brieven niet teregt koomen dat ik dan niet uytgelagt sal worden als ik het geluk heb om my liefe man in het vaderland te ontvangen dan sal ik het ue beter kennen seggen als nu schryven¹¹⁷

De enige manier om de kans te vergroten dat het nieuws in een brief zijn bestemming bereikte, was het zogenaamde ‘eveleens’ (of: *eveneens*) schrijven.¹¹⁸ Er werden daarbij meerdere exemplaren van een en dezelfde brief vervaardigd die vervolgens via verschillende kanalen werden verstuurd. Dat alles in de hoop dat in ieder geval één van de exemplaren zou aankomen. Diverse scribenten uit ons corpus passen deze techniek toe en zo nu en dan maken zij daar expliciet melding van. Zo vinden we soms op een brief de vermelding dat het om een kopie gaat.

¹¹⁶ HCA 30-319, Bab 1105-1107.

¹¹⁷ HCA 30-336, BaB KB 336 003-005.

¹¹⁸ *Eveleens* ontstond uit *evenaleens* dat gebruikt werd als variant van *eveneens* (WNT). Het WNT-lemma uit 1918 vermeldt dat *eveleens* op dat moment gewestelijk nog in gebruik is.

Afbeelding 2.8: een kopiebrief aan L.F. Hulthuijsen, TNA (Kew, GB), HCA 30-323.

Zoals te zien is in linkerhoek van bovenstaande illustratie (afbeelding 2.8), gaat het hier om een kopiebrief (copia).¹¹⁹ Er zal dus ook een origineel exemplaar verstuurd zijn. We vinden daarnaast aanwijzingen in het brievenmateriaal dat er soms twee exemplaren van een en dezelfde brief werden ontvangen, zoals in de al eerder aangehaalde brief van A. van Haeften (citaat 8 hiervoor): *met zeer veel aangenaamheid heb ik weederom het genooge gehad UEd zeer vriendelijke lettere van den 15 october 1779 zo orgéneel als dublikaat zeer wel ontvangen te hebben*. En een heel enkele keer vinden we zelfs identieke brieven in de collectie *Sailing Letters* in The National Archives. Dat geldt bijvoorbeeld voor vier brieven (twee setjes) van de hiervoor al ter sprake gekomen Meymerigje Buyk. In een van deze brieven geeft zij heel expliciet aan dat zij vier (of mogelijk vijf) exemplaren van haar brief van 1 juli 1780 naar Batavia heeft verstuurd en daarvan zijn er (tot nu toe) twee teruggevonden. Zij vermeldt bovendien heel precies langs welke kanalen de brieven verstuurd zijn:

*P^s daar gaanen vier eens luydende een na batavia met my heer kleyn en een op Cabo de goede hoop en een op Cabo met een amsterdam schip maar dog de naam is my onbekend en een met het hoorens schip ook de naam onbekent*¹²⁰

Mogelijk maakte Meymerigje alleen van de brieven met een verre bestemming, zoals Batavia, meerdere exemplaren. In een brief van een tijdgenote van Meymerigje, de Tesselse Aagje Luijtsen, kunnen we lezen dat niet iedereen het zinnig vond om duplicaatbrieven te versturen, zeker niet als het om een minder verre bestemming ging, zoals Kaap de Goede Hoop. Aagjes man had haar echter gevraagd om wél meerdere exemplaren te versturen:

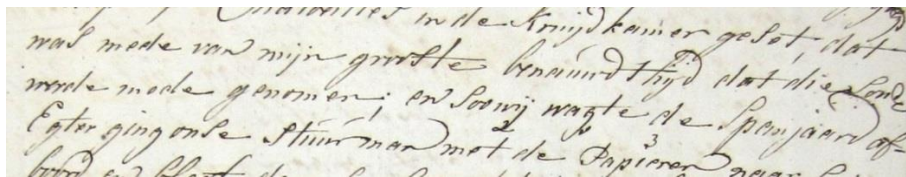
¹¹⁹ HCA 30-323, BaB 08-01-2009 083.

¹²⁰ HCA 30-750, BaB 15-06-2009 354-356.

Lieve man neemt mij niet kwaalik dat ik de brieven niet eeveliens heb geeschreeven want de susters seijde dat dat geen aardigheid was twee eevelies, soo dat lif ik mij alweer heb laten bepraaten en niet heb gedaan hetgeen gij mijn hebt oem versogt want suster Leijse seijde dat de brieven an de kap wel koomen, als er geen ongelukken gebuuren¹²¹

Het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus bevat op dit moment enkele setjes ‘eveleens’ brieven van meerdere afzenders. Het zou te ver voeren om op deze plaats in te gaan op de interessante onderzoeksmogelijkheden die deze brieven bieden.¹²² Ik stip slechts aan dat we mogelijk uit de verschillen tussen de versies af kunnen leiden welke normen een briefschrijver zichzelf oplegde, ten minste, wanneer we weten in welke volgorde de brieven geschreven zijn en daarmee dus welk exemplaar als voorbeeld diende. In de later geschreven versie heeft een briefschrijver immers de mogelijkheid om zichzelf te verbeteren. Uiteraard moeten we er ook steeds rekening mee houden dat het letterlijke overschrijven van teksten juist ook, door bijvoorbeeld vermoeidheid, kan leiden tot het maken van vergissingen.

Overigens heeft een briefschrijver ook in een eerste (en misschien enige) versie de mogelijkheid om zichzelf te verbeteren, door iets weg te vegen, door te strepen of woorden tussen de regels of in de marge te krabbelen en ook deze vondsten zijn de moeite waard om te bestuderen (Auer 2008, Fairman 2008). In dit hoofdstuk wil ik, uitsluitend ter illustratie, drie voorbeelden onder de aandacht brengen. Het eerste wijkt af van de hiervoor gemelde mogelijkheden om een correctie aan te brengen en laat zien dat er nog meer methoden zijn om verbeteringen door te voeren. Briefschrijfster Hesje Severijn geeft namelijk met cijfers tussen de regels aan in welke volgorde haar tekst gelezen zou moeten worden (afbeelding 2.9):

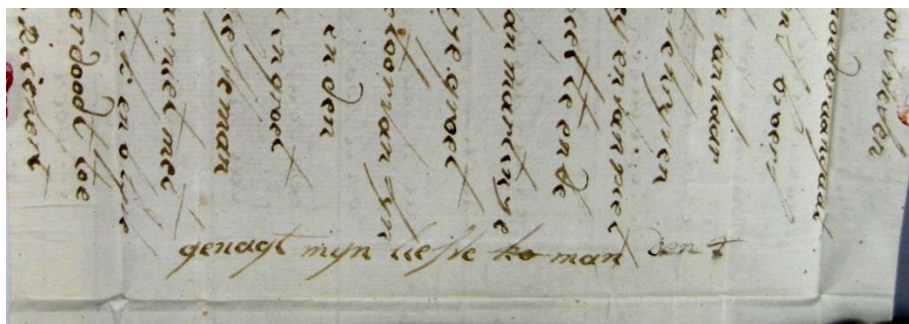

Afbeelding 2.9: passage uit brief van Hesje Severijn met zelfcorrectie, TNA (Kew, GB), HCA 30-329.

¹²¹ HCA 30-735. De brief is geschreven op 20 september 1777. Zie Moree (2003: 104).

¹²² Zie voor een uitgebreidere bespreking van het verschijnsel en de aangetroffen verschillen in twee brieven van Meymerigje Buyk mijn bijdrage in Van der Wal (2010: 120-124).

Hesje schrijft in haar brief: *en soo wij wagte de Spanjaard af*, maar bedenkt zich later dat de passage gelezen zou moeten worden als: *en soo wagte wij de Spanjaard af*. Door onder *wagte* het cijfer 1 te vermelden, onder *wij* het cijfer 2 en onder *de* het cijfer 3 maakt zij de correcte volgorde duidelijk in deze brief aan haar broer en schoonzus in Amsterdam.¹²³ Het tweede voorbeeld is anders van aard en heeft vermoedelijk te maken met een epistolaire conventie:

Afbeelding 2.10: zelfcorrectie van Maria Rotteveel-Reichert, TNA (Kew, GB), HCA 30-331.

Bovenstaande foto (afbeelding 2.10) toont ons in de rechtermarge van de brief de tekst: *genagt myn liefve ~~ko~~ man*, en zoals te zien is, heeft briefschrijfster Maria Rotteveel-Reichert de eigennaam *Ko* doorgehaald en vervangen door *man*.¹²⁴ Kennelijk was Maria in de veronderstelling dat het niet gepast was om de geadresseerde met zijn of haar voornaam aan te spreken. Hoewel ik geen expliciet verbod heb aangetroffen in brievenboekjes, is het heel goed mogelijk dat het inderdaad ongebruikelijk was: aansprekingen met eigennamen zijn in het *Brieven als Buit*-materiaal weliswaar niet afwezig, maar wel bijzonder zeldzaam.¹²⁵ Als laatste vermeld ik hier de zelfcorrectie van Baukje Reyens die op 25 mei 1780 aan haar varende echtgenoot schrijft:¹²⁶

¹²³ HCA 30-329, fotonummer: BaB 01-07-2010 244.

¹²⁴ HCA 30-331, BaB 09-01-2009 075-077.

¹²⁵ Zie ook Moree (2003: 38) waarin opgemerkt wordt dat Aagje Luijtsen veel koosnamen gebruikt om haar man aan te spreken, maar nimmer zijn roepnaam verbastert. In de brieven van Aagje komt de eigennaam Harmen wel voor, maar nooit als rechtstreekse aanspreking. Moree oppert dat dit destijds misschien minder gebruikelijk was. Zie ook Ruberg (2005: 74): briefschrijver Otto Hora Siccama krijgt van zijn moeder het dringende advies om een nicht als zodanig aan te spreken: ‘zet U nooit op de voet van haar Aagje te noemen [...] blyf altyd by Nigt’. Hoewel dit specifieke advies bedoeld was voor de dagelijkse omgang, zal het ook hebben gegolden voor het briefverkeer. Het gebruik van eigennamen werd als te familiair beschouwd en dat paste niet bij de heersende epistolaire omgangsvormen.

¹²⁶ HCA 32-466, BaB 02-07-2010 121-122.

Ons Broer Sikke met haar volk ~~zijn ook~~ waren den 3 April nog alle gezont

Baukje meldt hier de gezondheid van een eveneens varende broer (of zwager) van wie zij kennelijk bericht heeft ontvangen. Tijdens het schrijven realiseert zij zich echter dat het feit dat broer Sikke op 3 april nog gezond was, niet wil zeggen dat dat nog steeds geldt op 25 mei en dat heeft haar doen besluiten om *zijn ook* te veranderen in *waren*.

2.6.3 *De kant van de ontvanger: functies van een brief in het sociale verkeer*

Hoewel de brieven uit mijn corpus over het algemeen niet zijn aangekomen bij de geadresseerden, zijn zij natuurlijk wel geschreven met de intentie dat ze door hen gelezen zouden worden.¹²⁷ De ontvangst van de brief en de functie die brieven vervulden in de sociale omgang komen hier kort aan de orde.

Bij ontvangst van de brief diende deze in de eerste plaats ter vervanging van het dagelijkse contact. We treffen in de brieven dan ook nogal eens passages aan waarin er op aangedrongen wordt dat de ander terug schrijft, zoals bij Andries Hansen die zijn vrouw Mietie in Amsterdam het volgende laat weten:

hertie lief u weet genoegzaam, hoe waerd myn Een lettertie, van u lieve hand is, & dat het de Eenigste middel van Conversaetie, in deeze onse afweesighyd is, daarom wenste ik Zeer, dat myn liefie, gelegenhyt Zoude waer neemen, om te schryven, dog ik Zal der nog op hoopen, Zoolang als ik hier ben¹²⁸

Uiteraard kon een brief niet wedijveren met het daadwerkelijke dagelijkse contact. Alleen al de reisduur van enkele maanden voor deze brieven maakte dat onmogelijk. Scribenten moesten er trouwens ook rekening mee houden dat meerdere personen de brief zouden kunnen lezen en daar eventueel hun onderwerpskeuze en taalgebruik op aanpassen. De al geciteerde brief van Andries Hansen bevat een mededeling die erop duidt dat hij zich hiervan bewust is. Hij vindt het namelijk niet nodig om terughoudend te zijn met bepaalde uitdrukkingen; zijn vrouw kan immers zelf lezen en krijgt de brief niet voorgelezen:

¹²⁷ Uitzondering hierop zijn de brieven die wel zijn aangekomen bij de geadresseerde en die door hem of haar bewaard werden, maar later alsnog tijdens een kaping door de Engelsen zijn buitgemaakt. Dat geldt o.a. voor de brieven van Meymerigje Buyk-Kleynhens aan haar man Coenraad Buyk.

¹²⁸ HCA 30-320, BaB 1006-1008.

Zoo moet ik ook bekenne, dat ik u, al dikwyls mis, Zoo als u, uyt voorgaende ligt begrypen kunt, hertie lief ik schryf Zoo wat, terwyl ik weet dat UEl: Zelfs leesen kent, die uytdrukkingen, die ik tegen u, myn allerdierbaerste Schat gebruyk, ben ik niet bedugt dat in Twyffel getrokken Zel worden, & daer is Ruymte genoeg¹²⁹

Veel brieven werden echter door meerdere personen gelezen. Scribent Arnold ten Hoorn vraagt daar vanuit Demerara zelfs heel expliciet om in een brief aan zijn vrouw Maria: *Laat vader deeze brief leesen*. Arnold wil zo snel mogelijk ontslagen worden uit WIC-dienst en heeft daarbij de voorspraak van zijn vrouw en vader nodig bij de bewindvoerders in Amsterdam. Uit zelfbescherming laat Arnold de ergste zaken die hij heeft meegemaakt maar achterwege:

maar wist gy hoe dat ik hier verdraagen moet, gy zoud uw te veel bedroeven, daarom meld ik t niet, en laat gy nog vader het ook niet blyken dat ik dit geschreeven heb, want zy zoude my oneindig plaagen¹³⁰

Een tweede voorbeeld van een meelezende derde treffen we aan bij briefschrijver G.L.C. Scriba die er vanuit gaat dat geadresseerde W.L. Ballak een onder couvert verzonden brief eveneens te lezen zal krijgen:

in laage versoeke aan zijne adresse te besorgen UEd: zal hem ook zeeker te leesen bekoomen¹³¹

En natuurlijk bestond er altijd de kans dat een brief door een censor gelezen werd of in verkeerde handen viel en ook daar wordt door sommige scribenten rekening mee gehouden (zie hiervoor onder § 2.6.2).

Brieven konden ook ingezet worden als socialisatiemiddel – op epistolair of ander gebied – hoewel niet elke relatie tussen briefschrijvers zich daarvoor leende (zie o.a. De Bonth 2003, Ruberg 2005: 110-114, Ruberg 2008). Vrij incidenteel treffen we opmerkingen aan die erop duiden dat de correspondentie gebruikt werd om elkaar op te voeden in de kunst van het brieven schrijven en dan gaat het meestal om correspondentie tussen ouders en kinderen. Zo treffen we bijvoorbeeld een opmerking aan over de stijl van

¹²⁹ HCA 30-320, BaB 1006-1008.

¹³⁰ HCA 30-330, BaB 853-857. In een brief aan zijn vader, van dezelfde datum, doet Ten Hoorn overigens een soortgelijk verzoek: *versoeek & bidde uw vader, haar deese voor te Leezen* (HCA 30-329, BaB 01-07-2010 328-331).

¹³¹ HCA 30-322, BaB 07-01-2009 076-077.

een ontvangen brief bij de weduwe Damius-Alvis aan het adres van haar zoon Jan Lukas Doeve:

Ik hebbe wel ontvangen Uwen aengenaemen Brieu, van den 23 oktober, in antwoord op welken is dienende. Dat mij UW schrijven, als ik bereeds bevoorens meldde, zeer wel gevald gelijk mij de stijl ook tamelijk voor komt, idien ik maer durvde gelooven dat Gij er den eenigen opstelder van waert; dog, lieve Jan, ik ben wat hart geloovend.¹³²

Merk overigens op dat deze scribe danig twijfelt of de door haar ontvangen brief daadwerkelijk door haar zoon opgesteld is. Als voorbeeld kan, tot slot, ook dienen het compliment dat Louis Serrurier vanuit Kanton (China) aan zijn nichtje Louise in Amsterdam maakt:

Ik zal 't voor een groot plaisier agten, wanneer UE in 't vervolg wil continueeren om mij rykelyk nouvelles te schryven; want 't zyn de aangenaamste Uuren, om na verloop van een geheel Jaar, tijdings uyt Europa te erlangen; buyten dien durve ik mij van zo een goede Schryfster als UE is, veel belooven; me dunkt ik zie UE nog voor 't groene Lessenaartje zitten.¹³³

2.7 Besluit

In dit hoofdstuk heb ik de achtergrond geschetst waartegen de epistolaire praktijk aan het eind van de achttiende eeuw werd uitgeoefend, en die achtergrond heb ik, waar mogelijk, voorzien van voorbeelden uit het *Brieven als Buit*-materiaal. Daarbij is aandacht besteed aan het onderwijs, brievenboekjes en de normatieve traditie. Tevens is de achttiende-eeuwse schrijfpraktijk besproken, waarbij achtereenvolgens aan bod zijn gekomen geletterd- en gecijferdheid, de autografenproblematiek, de (im)materialiteit van het brieven schrijven, formulair taalgebruik, de postbezorging en het zogenaamde 'eveleens' schrijven en ten slotte ben ik kort ingegaan op de ontvangst van de brief.

Na deze schets zullen in het volgende hoofdstuk de samenstelling van het achttiende-eeuwse *Brieven als Buit*-corpus en de gehanteerde onderzoeksmethode aan bod komen.

¹³² HCA 30-750, BaB 650-652.

¹³³ HCA 30-336, BaB KB 336 048-050.

